

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Murğuzzadə Flora Zöhrab

“Qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin təşkili” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər:

İ.e.n. dos. Tağıyeva N.S.

Magistr proqramının rəhbəri:

Dos. Məmmədov G.M.

Kafedra müdiri: i.e.d. prof. Ələkbərov Ə.Ə.

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR ÜZRƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİTİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	7
1.1. Qiymətli kağızların iqtisadi mahiyyəti və məzmunu.....	7
1.2. Maliyyə nəzarəti və auditin formaları, təşkili prinsipləri və funksiyaları.....	16
1.3. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlara nəzarət və audit.....	25
II FƏSİL. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR ÜZRƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİTİN TƏŞKİLİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	35
2.1. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə ilkin və cari maliyyə nəzarəti və auditin təhlili.....	35
2.2. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə sonradan maliyyə nəzarəti və auditin mövcud vəziyyəti.....	43
2.3. Qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin təşkili problemləri.....	48
III FƏSİL. RESPUBLİKADA QIYMƏTLİ KAĞIZLARLA ƏMƏLİYYATLAR ÜZRƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİTİN TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.....	56
3.1. Qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin mövcud problemlərinin aradan qaldırılması məsələləri.....	56
3.2. Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	61
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	68
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	71

GİRİŞ

Tədqiqat işinin aktuallığı. Müasir dövrdə qiymətli kağızlar bazarı, həmçinin fond birjası, ciddi dövlət tənzimlənməsi və nəzarəti obyektidir. Qiymətli kağızlar bazarı kompleks bir sistem olduğuna görə onun səmərəli idarə edilməsinin təmin olunması tam şəkildə bazar iqtisadiyatının harmonik fəaliyyətinin vacib şərtlərindən biridir. Keçən əsrdən etibarən, sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərin hamısında investisiya biznesi inzibati nəzarətin və təsərrüfat qanunvericiliyinin xüsusi sektoruna çevrilmiş müstəqil təşkilatlar və yaxud komissiyalar şəklində müvafiq dövlət orqanları fəaliyyət göstərir. Bu orqanlar uyğun qanunların hazırlanmasına və onlara əməl edilməsinə cavabdehdir. Qanunvericiliyin əsas prinsipi qiymətli kağızların müstəqil şəkildə satışa buraxılmasına aid faktların emitentlər tərəfindən bəyan etmələrinin təmin olunmasıdır. Hökumət orqanı emitentdən daxil olunmuş sənədlərin, əvvəlcə emissiya prospektinin, bütöv, düzgün və açıq şəkildə əmin olmadıqda qiymətli kağızların ictimaiyyətə satışı qanunsuz hesab edilir.

Əksər ölkələrdə Maliyyə Nazirliyi fond bazarının tənzimlənməsinə cavabdehlik daşıyır. Digər ölkələrdə isə fond bazarına nəzarətin ilkin və başlıca məsuliyyəti ölkənin Mərkəzi Bankı və ya bank nəzarəti orqanı öhdəsinə düşür. Dünyanın bəzi ölkələrində qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi vəzifəsi bütövlükdə ölkənin ayrı-ayrı regionlarına həvalə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında qeyd olunan funksiyanı Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası yerinə yetirir.

Bütün idarəetmə sistemlərində olduğu kimi, qiymətli kağızlar bazarının nəzarət və tənzimlənməsi sistemi bu bazarın məqsədləri, vəzifələri və strategiyasına müvafiq şəkildə formalaşdırılır. Qiymətli kağızlar bazarının idarə edilməsi sisteminin əsas məqsədi bazarın səmərəliliyinin, tarazlığının və sabitliyinin təmin olunmasıdır. Məqsədin müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı bazarın idarə olunması prosesi tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılmasında nəzərdə tutur. Tənzimləmə mexanizminin tərkibinə idarəetmə vasitələri, normativ, hüquqi və informasiya təminatı aid edilir.

Qiymətli kağızlar bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və ona nəzarətin həyata keçirilməsi aşağıdakılardan ibarətdir:

- xüsusi normativ-hüquqi aktların işlənilib hazırlanması, onların icra edilməsi;
- maliyyə alətləri və bazar iştirakçıları üçün icbari tələblərin – standartlar və digər bu kimi tələblərin hazırlanması;
- bazar iştirakçılarının qüvvədə olan qanunvericiliyə əməl etməsinə və təməl qaydalarına riayət edilməsinə dövlət nəzarəti.

Qiymətli kağızlar bazarının həmçinin daxili özünü-tənzimləmə sistemi də formalaşdırılmalıdır. Bu mənada, fond bazarı peşəkarlarının birliklərinin qiymətli kağızlar bazarının idarə edilməsində rolu böyükdür. Bazarın özünü-tənzimləmə sistemi ilə fəaliyyət göstərməsi bazar iştirakçıları üçün etik və peşə normalarının, ticarət əməliyyatları metodlarının təyin olunmasını, habelə onlara əməl olunmasına nəzarəti nəzərdə tutur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycanda formalaşmış qiymətli kağızlar bazarı və onun tərkib elementləridir. Azərbaycanda qiymətli kağızlarla əməliyyat üzrə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi xüsusiyyətləri və istiqamətlərinin öyrənilməsi tədqiqatın predmeti kimi çıxış edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycanda qiymətli kağızlarla əməliyyatlara nəzarətin təşkili xüsusiyyətlərinin, perspektivlərinin və inkişaf meyillərinin tədqiq edilməsi və öncül beynəlxalq praktikaya müvafiq maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən olunmasından ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi;
- qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin təşkilinin müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi;
- respublikada qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin həyata keçirilməsi və onun gələcək inkişafı ölkənin qanunvericilik bazasının hazırkı dövrün tələblərinə müvafiq şəkildə inkişaf etdirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Buna əsasən, qiymətli kağızlarla əməliyyatlara nəzarət və auditin təşkilində aşağıda qeyd olunan istiqamətlərdə zəruri tədbirlər görülmüşdür:

- qiymətli kağızlarla nəzarət üzrə tam və təkmil normativ bazanın formalaşdırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- progressiv tənzimləmə və nəzarət mexanizmlərinin formalaşdırılması, o cümlədən, bu mexanizmlərin tətbiqi üzrə professional hazırlığın təmin olunması üzrə konkret təkliflər irəli sürülmüşdür;
- nəzarət subyektlərinin lazımi qədər əsaslı hüquqi, sosial və maddi-texniki baza ilə təmin olunması üçün təkliflər verilmişdir;
- nəzarət orqanlarının qarşısında qanunvericiliyə əsasən zəruri tələblərin qoyulması və bu tələblərə riayət edilməsi metodları müəyyənləşdirilmişdir;
- professional fəaliyyətin lisenziyalasdırma prosesi sistemləşdirilməsi təkliflər irəli sürülmüşdür;
- qiymətli kağızlar bazarında sistem xarakterli risklərin zamanında aşkar edilməsi və effektiv şəkildə tənzimlənməsi vasitələrinin tətbiq olunması yolları müəyyən olunmuşdur;
- qiymətli kağızlarla əməliyyatlara nəzarətin təkmilləşdirilməsi və qabaqcıl idarəetmə praktikasının formalaşdırılması istiqamətləri verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Qiymətli kağızlar üzrə nəzarət mövzusunda xarici və yerli tədqiqatçıların məqalələrindən, monoqrafiyalarından, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası , Bakı Fond Birjası və Milli Depozit Mərkəzinin analitik materiallarından və illik hesabatından geniş formada istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Hesab olunur ki, tədqiqat işinin nəticələri Azərbaycanda qiymətli kağızlar üzrə nəzarətin təşkilində beynəlxalq təcrübəyə müvafiq

təkmilləşdirilməsi istiqamətində siyasətin reallaşdırılmasında və dövlət tənzimlənməsi metodlarının tətbiqində nəzərə alınması göstərilən sahənin inkişaf etməsinə töhfə verə bilər.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 8 paragraf, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Birinci fəsildə qiymətli kağızların iqtisadi mahiyyəti və məzmunu öyrənilmiş, maliyyə nəzarəti və auditin formaları, təşkili prinsipləri və funksiyaları, o cümlədən, qiymətli kağızlarla əməliyyatlara nəzarət və audit tədqiq edilmişdir.

İkinci fəsildə qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə ilkin, cari və sonradan maliyyə nəzarəti və auditin mövcud vəziyyəti təhlil edilmiş, bu sahə üzrə maliyyə nəzarəti və auditin təşkili problemləri araşdırılmışdır.

Üçüncü fəsildə qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin mövcud problemlərinin aradan qaldırılması məsələləri və təkmilləşdirmə istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

I FƏSİL. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR ÜZRƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİTİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Qiymətli kağızların iqtisadi mahiyyəti və məzmunu

Qiymətli kağızların iqtisadi mahiyyətinin açıqlanmasını “qiymətli kağızlar” anlayışının məzmununun araşdırılmasından başlamaq daha məntiqi olardı. Qanunvericilikdə və normativ sənədlərdə qiymətli kağız dedikdə müəyyən hüquqi münasibətləri əks etdirən sənəd başa düşülür. Azərbaycan Respublikasının 1998-ci il 14 iyul tarixində verilmiş “Qiymətli kağızlar haqqında” Qanununda (I fəslin I maddəsi) “qiymətli kağız öz sahibinin əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarını və bu hüquqların verilməsi imkanını müəyyən edilmiş formaya və məcburi rekvizitlərə riayət etməklə təsdiqləyən sənəd” kimi tərifləndirilir.

2000-ci il 1 iyun tarixindən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin LIV fəslinin 987-ci maddəsində qiymətli kağızların tərfi aşağıdakı formada verilmişdir:

“Qiymətli kağız müəyyənləşdirilmiş formaya riayət olunmaqla hər hansı hüququ təsdiqləyən elə bir sənəddir ki, həmin hüquq bu sənəd olmadan nə həyata keçirilə bilər, nə də başqa şəxsə verilə bilər. Qiymətli kağız başqasına verildikdə onun təsdiqlədiyi bütün hüquqlar da keçir”.

İnkişaf etmiş ölkələrdə qiymətli kağızların getdikcə artan hissəsi nağdsız şəkildə buraxılır. Bu zaman kağızın, yəni blankın özü hazırlanmır. Bu tip qiymətli kağızların buraxılışı, investorlar arasında hərəkəti və uçuotu ixtisaslaşmış təşkilatlar və bankların hesabları üzrə mühasibat qeydləri şəklində baş verir. Göstərilən mənada qiymətli kağızların iqtisadi kateqoriya kimi məhz kağız sənəd formasında səciyyələndirilməsi maliyyə bazarlarının müasir beynəlxalq inkişaf meyllərinə artıq uyğun deyildir. Buna aid filoloji cəhətdən misal göstərmək olar. Məsələn, ingilis dilindən “securities” sözü dilimizə “qiymətli kağızlar” kimi tərcümə edilir. Lakin mənə yükünə görə birbaşa kağızla əlaqəli deyildir. “Share” (səhm) sözünün orijinal mənası isə “pay” deməkdir.

Alman dilindən tərcümədə “wertrecht” sözü Azərbaycan dilinə “qiymətli kağız” kimi tərcümə olunsa da, mənası “qiymətli hüquq” deməkdir.

Müasir bazar münasibətlərinə əsaslanaraq pul vəsaitləri və əmtəələr bu münasibətlərin müəyyən bir iştirakçısından digərinə keçir ki, qeyd edilən proseslər hər dəfə qeydiyyatla alınır və rəsmiləşdirilir. Bunun bir növünü qiymətli kağızlar təşkil edir. Onların özü də bazar iştirakçılarının arasındakı münasibətlərin obyektinə çevrilir. Çünki çox vaxt hər hansı bir əqdin və ya sövdələşmənin bağlanması, həyata keçirilməsi onu rəsmiləşdirən sənədin pul vəsaitlərinə yaxud əmtəəyə dəyişilməsi ilə müşayiət olunur. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, qiymətli kağız həm adi əmtəələrdən, həm də puldan əhəmiyyətinə görə fərqlənir. Qiymətli kağızların əhəmiyyəti onun sahibinə verdiyi hüquqlar vasitəsilə müəyyənləşir. Qiymətli kağız şəklində ancaq iqtisadi, pul ifadəsinə malik olan və yalnız konkret əmlak münasibətlərindən doğan hüquqlar izhar edir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən, müasir dünyada qiymətli kağızların köhnə, başqa sözlə desək, ənənəvi tərzdə, yəni sırf sənəd kimi başa düşülməsinin artıq üstünlük təşkil etmədiyini təsdiq edə bilərik. Qiymətli kağızların kağız sənəd forması emissiyanın sadəcə olaraq bir variantıdır. Həmin variant özü də əsas olmayan variant hesab edilir. Buna əsasən, qiymətli kağızların sənəd formasında deyil, sənəd ilə təsdiqlənə bilən, sənəddə göstərilən üsulla həyata keçirilə bilən mülkiyyət hüququ kimi səciyyələndirmək daha düzgün olardı. Bu halda əsas yük “hüquq” sözünə düşür, sənəd isə yardımçı rol oynayır.

AR Mülki Məcəlləsinin 987-ci maddəsinə əsasən qiymətli kağız əmlak hüquqlarını təsdiqləməklə bərabər, digər cəhətlərə də malikdir. O cümlədən qiymətli kağız, müəyyən edilmiş forma və rekvizitlərə riayət edilməklə tərtib olunan sənəddir. Əmlak hüquqlarının reallaşdırılması və yaxud digər şəxsə keçirilməsi sənəd olmadan qeyri-mümkündür. Lakin qiymətli kağız olmayan sənədlərdə də qeyd edilən cəhətləri görə bilərik. Misal üçün, bank hesablaşma sənədləri olan akkreditiv, ödəmə tapşırıqları, ödəmə tələbnamə-tapşırıqları, zəmanət və havadarlıqlarda, məhkəmə, anbar, notarial və digər sənədlərdə. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 997-ci maddəsində qiymətli kağızların aşağıdakı növləri göstərilir:

çeklər, orderlər, veksellər, səhmlər, istiqrazlar, əmtəə kağızları və qiymətli kağızlara aid qanunlarla qiymətli kağızlara daxil olunmuş digər sənədlər.

“Qiymətli kağızlar haqqında” AR Qanununda qiymətli kağızların bölgüsü bu formada verilmişdir:

- emissiya qiymətli kağızları;
- qeyri-emissiya qiymətli kağızları.

Emissiya qiymətli kağızlarına səhm və iqtirazlar aiddir. Qeyri-emissiya qiymətli kağızlarına isə çek, veksəl, depozit sertifikatları, opsiya, fyuçers, warrant, özəlləşdirmə payları və bu anlayışa cavab verən qiymətli kağızların digər növləri daxildir.

Gördüyümüz kimi, milli qanunvericilik qiymətli kağızların müfəssəl siyahısını vermir. Eyni zamanda bu siyahıya ayrı-ayrı resurslara olan hüquqları bildirən müxtəlif cür qiymətli kağızlar daxil olunub. Buna əsasən, qanunda verilmiş siyahıya girov şəhadətnamələrini, konosamentləri və təqdimatlı bank əmanət kitabçalarını da aid edə bilərik. Bu səbəbdən, qiymətli kağızlar anlayışı çoxşaxəli olsa belə, iqtisadi inkişaf nəticəsində onların yeni tipləri meydana gəlsə belə, qiymətli kağızlar hər zaman əmlak münasibətlərini və hüquqlarını ya mülkiyyət titulu, ya da dərc münasibətləri formasında izah edilir. Məsələn, ilkin halda veksəl, səhm, yaxud çekləri, ikinci halda isə depozit sertifikatlarını, dövlət və şirkət istiqrazlarını göstərmək olar ki, onlarda müəyyən şəxslərin müəyyən aktivlərə olan münasibəti təzahür edir.

Kapitalist iqtisadiyyatında qiymətli kağızların əhəmiyyətinə gəldikdə, burada bir neçə məqamı misal göstərmək olar. Birincisi, qiymətli kağızlar əmtəə və pul tədavülünə fəal xidmət göstərir. Digər bir tərəfdən isə, qiymətli kağızların buraxılması, onların bazarda yerləşdirilməsi sərbəst pul vəsaitlərinin səfərbər edilməsinin, sosial-iqtisadi inkişafa istiqamətləndirilməsinin səmərəli yoludur. İnkişaf etmiş ölkələrin sosial-iqtisadi tarixi açıq-aydın göstərir ki, sabit, ardıcıl iqtisadi inkişaf nəticəsində labüd olaraq işgüzarlığın, sahibkarlığın miqyaslarının genişlənməsi meyli gücləndikcə fərdi kapital yığımının nisbətən məhdud imkanları ilə ziddiyyətə girir.

Qeyd edilən ziddiyyətin öz dinamik həllini tapması kredit münasibətlərinin fasiləsiz inkişaf etdirilməsi əsasında mümkün olmuşdur. Hazırkı vəziyyətdə yeni

müəssisələrin yaradılıb fəaliyyətə başlaması üçün borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi tələb olunur. Səhmdar kapitalının inkişaf etdirilməsi bunun ən mühüm üsullarından biri hesab olunur. Real kapitalın mərkəzləşdirilməsinin vacib alətlərindən olan səhmlərin, həmçinin istiqrazların əmələ gəlməsi, onların inkişafı istehsal münasibətlərinin tələbatlarının nəticəsi kimi çıxış edib və etməkdədir.

Müasir dövrdə əhalinin geniş əksəriyyətinin bazar münasibətlərinə cəlb etməyin və istehsalın səmərəliliyində maraqlı olmasına sövq etməyin əsas yollarından biri fond qiymətli kağızlarının tətbiqinin inkişaf etdirilməsidir. Pul- kredit tənzimlənməsinin əsas aləti kimi dövlət qiymətli kağızları müxtəlif istiqamətlərdə istifadə edilir. Misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

- dövlət büdcəsinin kassa icrası;
- dövlət, həmçinin yerli əhəmiyyətli məqsəd daşıyan sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını maliyyələşdirmək üçün vəsait cəlb edilməsi;
- Mərkəzi Bank tərəfindən kommersiya banklarının və mərkəzi hökumətin kreditləşməsi;
- habelə, təsərrüfat subyektlərinin kreditləşməsi;
- dövlət borucunun formalaşması, onun idarə edilməsi.

Bütün (növündən və tipindən asılı olmayaraq) qiymətli kağızların başlıca keyfiyyətləri eynidir. İlkin olaraq qiymətli kağızların tədavülü, riskliyi və likvidliyini misal göstərmək lazımdır. Qiymətli kağızların tədavülü dedikdə onların bazarda alqı-satqı və əksər hallarda digər əmtəələrin tədavülünün asanlaşdırması aləti kimi çıxış etmə qabiliyyəti nəzərdə tutulur.

Qiymətli kağızların likvidliyi elə bir anlayışdır ki, o, qiymətli kağızın sahibi üçün bunları ehtiva edir: bazar qiymətinin azca dəyişməsi və cüzi satış xərclərilə, başlıcası böyük itkilətsiz qısa zamanda alınıb satılması.

Risklik isə qiymətli kağızlara olunan investisiyalara aid olan, onlara xas bazar konyukturasının dəyişməsi səbəbindən itki ehtimalıdır.

Əlavə olaraq, qiymətli kağızların cavab verdiyi digər tələblərin də mövcud olduğunu qeyd edək. Misal üçün, qiymətli kağızın alqı, satqı, saxlama, borc, bağışlama,

komisyon tapşırıq və başqa əqdlər aid olmaqla mülki münasibətlərin obyektı qismində çıxış edir. Həmçinin, mövcud olma formasından (nağd və yaxud nağdsız şəkildə) asılı olmayaraq, qiymətli kağız hər zaman sahibinin müəyyən edilmiş hüquqlar toplusunu əks etdirən bir sənəddir. Məhz bu, qiymətli kağızın ən vacib keyfiyyətlərindən biri olan sənədliliyi şərtləndirməkdədir. Buna görə də qiymətli kağızın hər bir növünün sahib olduğu məcburi rekvizitlər qanunvericilik vasitəsilə nizamlanır. Qeyd olunan məqam qiymətli kağızın digər mühüm keyfiyyəti olan standartlıq keyfiyyəti ilə bağlıdır. Ona görə ki, qiymətli kağızın standart (qiymətli kağızın sahibinə vermiş olduğu hüquqlar toplusu, qiymətli kağız haqqında hüquqların uçotu, ticarət iştirakçıları, onun yeri, qaydaları və b.) məzmunu onun bazarda tədavülünə şərait yaradır. Beləliklə, qiymətli kağızların dövlət tərəfindən tanınması və tənzimlənməsi kimi vacib keyfiyyətini qiymətli kağızın statusunun qanunvericiliyə uyğun təsdiqlə bazar iştirakçılarının ona olan etibarının təmin edilməsi şərtləndirir.

Sadaladığımız keyfiyyətlərlə əlaqəli olan iki cəhət də mövcuddur. Bunlardan birincisi, qiymətli kağız vəsait qoyuluşlarına şəhadət etməsidir ki, bu da qiymətli kağızların investisiya münasibətlərini əks etdirməklə investisiya növü kimi çıxış edə bilmələri üçün imkan yaradır. Həmçinin, gəlir mənbəyi sayılan qiymətli kağızlardan bəziləri öz sahibindən ötrü kapital kimi çıxış edir. Ancaq bu, istehsal prosesi zamanı işləyən və əksər hallarda real kapital deyilən sənaye-ticarət kapitalı sayılır.

Qapalı və açıq səhmdar cəmiyyətlərin (korporativ əsasda yaradılıb fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektləri) başlıca maliyyə mənbəyini səhmlərin buraxılması, onların bazarda imkan daxilində bütöv həcmdə yerləşdirilməsi təşkil edir.

Respublikamızda bununla əlaqədar qəbul edilmiş “ Səhmdar cəmiyyəti haqqında” qanunun birinci maddəsində göstərilir ki, “ səhmdar cəmiyyəti – təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün nizamnamə fondunu səhm buraxmaq yolu vasitəsilə formalaşdıran fiziki və ya hüquqi, həmçinin hər iki şəxsin könüllü sazişi əsasında yaradılan müəssisədir ”. Səhm özü isə Azərbaycan Respublikası “Qiymətli kağızlar haqqında” qanununda bu formada səciyyələnmişdir:

“ Səhm – onun sahibinin, yəni səhmdarın səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin bir qismini dividend formasında almaq, onun idarə olunmasında iştirak və səhmdar cəmiyyət ləğv olunduqdan sonra geriye qalan əmlakın müəyyən hissəsini əldə etmək hüququnu təsdiq edən emissiya qiymətli kağızıdır”.

Respublikamızın mülki məəcəlləsinin 1077-ci maddəsində səhmin izahı aşağıdakı kimi verilmişdir:

“ Səhm qiymətli kağızdır və o, səhmdar cəmiyyətində üzvlüyü və sahibinin səhmdar cəmiyyəti mənfəətinin müəyyən bir qismini dividendlər formasında almaq, cəmiyyətin işlərinin idarə edilməsində iştirak hüququnu, cəmiyyətin ləğv edilməsindən sonra geri qalan əmlakın bir qisminə hüququnu təsdiqləyir ” .

Səhm buraxan səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalındakı, əmlakındakı payını göstərən element investorun sahib olduğu səhmlərin miqdarıdır. Həmçinin, səhm sahibi cəmiyyətin mənfəət, habelə əmlak bölgüsündə iştirak hüququ ilə bərabər müəssisənin fəaliyyəti zamanı yaranan risklərinin də müəyyən qismini üzərinə götürür.

Səhmlərin təsnifləşdirilməsi bir neçə əlamətə görə aparılmışdır. Məsələn, səhmin buraxılma və ödənilmə dövründən asılı olaraq aşağıdakı səhm növləri fərqləndirilmişdir:

- elan edilmiş səhmlər;
- yerləşdirilmiş səhmlər;
- tam ödənilmiş səhmlər.

Ayrılıqda hər birinin izahını verək. Elan edilmiş səhmlər-bu, elə bir səhm növüdür ki, şirkətdə yerləşdirilmiş müəyyən tipli səhmlərə üstəlik olaraq buraxa bildiyi səhmlərin son miqdarıdır. Səhmdar cəmiyyətin nizamnaməsində elan edilmiş səhmlərin miqdarı göstərilir və bu səhmdarların iclasında verilmiş qərarla qəbul edilir. Buna baxmayaraq, nizamnamədə göstərilmiş səhm sayının hamısını səhmdar cəmiyyəti heç bir vaxt buraxmaya da bilər. Elan edilmiş səhmlərin miqdarı nizamnamə kapitalının tutumundan çox və ya az ola bilər, yəni onların həcmi arasında bağlılıq yoxdur.

Tam ödənilmiş səhmlər isə sahibi tərəfindən 100% (yüz) ödənilmiş səhmlərdir. Hansı ki bu, yerləşdirilmiş və dəyəri uyğun olan məbləğ səhmdar cəmiyyətinin hesabına daxil edilməklə həyata keçirilir.

Səhmlər sahiblik qaydasına əsasən adlı səhmlər və təqdimatlı səhmlərə bölünür.

Bazar iqtisadiyyatının ən geniş yayılmış fond qiymətli kağızı səhmdir. Buna baxmayaraq, vəsait cəlbində kreditin də rolu əvəzedilməzdir. İstiqraz kredit alətləri arasında ən əhəmiyyətliələrindən biridir. İstiqraz elə bir qiymətli kağızdır ki, öz sahibilə onu buraxan şəxs arasında yaranmış borc münasibətlərini xarakterizə edir, təsdiqləyir. AR Mülki məcəlləsinin 1070-ci maddəsində istiqrazın tərfi belə verilmişdir:

“ İstiqraz – onun sahibinin istiqraz buraxmış şəxsdən istiqrazda nəzərdə tutulan müddətdə istiqrazın nominal dəyərini və yaxud başqa əmlak ekvivalent almaq hüququnu təsdiqləyən qiymətli kağızdır. Habelə, istiqraz sahibinə özünün nominal dəyərindən faiz əldə etmək və yaxud digər əşya hüquqları verir.

AR “ Qiymətli kağızlar haqqında” qanununda qeyd edilir ki:

İstiqraz – “öz sahibinin emitentindən istiqraz vərəqəsində qeyd olunan müddətdə istiqrazın nominal dəyərini və həmin dəyərdən müəyyən olunmuş faizi, yaxud digər əmlak ekvivalentini almaq hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır (əgər sonuncu qanunvericiliyə zidd olmazsa)”.

Vəsait cəlbində hökumət, bələdiyyələr və müxtəlif dövlət qurumlarının başlıca aləti kimi istiqrazlardan istifadə olunur. Əgər səhmdar cəmiyyətlərində əlavə maliyyə vəsaitlərinə ehtiyac yaranarsa, onlar da istiqraz borclarının təşkilinə, istiqrazların yerləşdirilməsinə müraciət edir. Korporasiyalar öz fəaliyyətlərini nəinki səhmlə, həmçinin istiqraz buraxmaq yolu ilə də maliyyələşdirilə bilər.

Səhmdar cəmiyyəti üçün istiqraz buraxılışı kredit götürməkdən daha sərfəlidir. Çünki komision muzzd (hansı ki bu, istiqrazların yerləşdirilməsi üçün vasitəçilərə ödənilir) faiz nisbətində maliyyə-kredit institutlarına (maliyyə resurslarını səfərbər edən) ödənilən bankın marjasından az olur. Əlavə olaraq, korporasiya istiqrazlarının buraxılması vasitəsilə səfərbər olunan kapital da səhmdar kapital sayılır.

Səhmdar cəmiyyətinin hazırki və perspektiv vəzifələrini icra etməkdən ötrü vəsait cəlb etmək məqsədi ilə istiqrazlar buraxılır. Qeyd edək ki, istiqraz sahibinin malik olmadığı hüquqlar vardır ki, bunlara səs hüququ, səhmdar iclaslarında və səhmdar cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak hüququ daxildir.

Deməli, istiqraz aşağıdakı xüsusiyyətlər ilə xarakterizə olunur:

- emitentin borc öhdəliyidir;
- səhmdar cəmiyyətin (korporasiyanın) investisiyasının, büdcə gəlirlərini aşan xərclərin maliyyələşdirmə mənbəyidir;
- vətəndaşların və təşkilatların vəsaitlərinin yığım və gəlir formasıdır.

AR Mülki məcəlləsinə əsasən veksəl – borc öhdəliklərini əks etdirən orderli ödəniş qiymətli kağızlarıdır. Vekselin tərtibi qanunvericilikdə təsdiq edilmiş formada olunur. Öhdəliyin vaxtı qurtardıqdan sonra veksəl sahibi veksəl sənədində göstərilmiş məbləği vekselverəndən, veksəl məbləğini ödəməyi öhdəsinə götürmüş şəxsdən və yaxud borcludan şərtsiz tələb etmək hüququna malikdir. Vekselin növlərinə daxildir:

- Sadə və köçürmə;
- Müddətlər üzrə;
- Diskonların dinamikası üzrə;
- Təminatı üzrə.

Köçürmə vekseli – burada, veksəl verən onun vasitəsilə müəyyən bir şəxsə müəyyən olunmuş məbləğ ödəmək barəsində digər şəxsə, yəni ödəyiciyə göstəriş verir.

Sadə vekselə isə hər hansı bir müəyyən şəxsə, yaxud həmin şəxsin sərəncamına müəyyən olunmuş məbləği ödəməyi üzərinə götürür. Sadə vekseli hər zaman borc alan tərtib edir. Bu sadə vekselin fərqləndirici xüsusiyyətidir. Habelə, veksəl sahibi vekseli öz ortaqları ilə birgə hesablaşmalarda istifadə edir. Beləliklə, veksəl sahibi öz borcunu veksel yazana, yəni vekselverənə ötürür. Sadə vekselə “solo veksəl” də deyilir. Bunun səbəbi onun üstündə yalnız borcalanın imzasının olmasıdır.

Verilmə müddətlərinə görə müddətli və müddətsiz veksellər fərqləndirilir.

Qiymətli kağızların digər bir növü olan törəmə qiymətli kağızların yaranması fond bazarında ilkin qiymətli kağızlarla həyata keçirilən müddətli əqdlərlə bağlıdır. Törəmə

qiymətli kağızlar həmçinin törəmə aktivlər və yaxud derivativ adlandırılır. Müddətli əqdlərin bir neçə növü vardır:

- Şərtli əqdlər- bu, tərəflərdən hansısa birinə bağlanmış müqaviləni həyata keçirmək yaxud keçirməmək hüququ verən opsiyonlardır.
- Qəti əqdlər- hansı ki, onların icrası məcburidir; bura forvardlar və fyuçerslər daxildir.

Qiymətli kağızlarla əməliyyatların mürəkkəbləşməsi, fond bazarının inkişaf etməsi sayəsində bağlanmış əqdlərin standartlaşması zəruriləşmiş, fond ticarətində derivativlərdən istifadə edilməyə başlanmışdır. Törəmə qiymətli kağızların dövr etməsi ilk növbədə fond bazarının likvidliyini artırır, risklərin iştirakçılar arasında yenidən bölüşdürülməsinə xidmət edir.

Dövlət fond bazarının aktiv iştirakçılarından biridir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlət qiymətli kağızlarını mərkəzi hökumət buraxır və yaxud zəmanətləndirir. Faktiki olaraq, dövlətin, hakimiyyətin və idarəetmə orqanlarının borclu kimi çıxış etdiyi hər qiymətli kağız dövlət borc öhdəliyi kimi anlaşılmalıdır. Dövlət qiymətli kağızlarının dövlətin maliyyə layihələrinə olunmuş investisiya kimi səciyyələndirilməsi investisiya münasibətləri əsasında aparılır.

Veksel, istiqraz, sertifikat, not və bu kimi digər növ dövlət qiymətli kağızlarına dünyanın müxtəlif fond bazarlarında rast gəlinir. Sadalananların hamısı borc öhdəlikləridir. Buna baxmayaraq, məhz fond qiymətli kağızların bir növü kimi ancaq dövlət istiqrazları səciyyələndirilə bilər. Aparılan araşdırmalara əsasən müəyyən olunmuşdur ki, digər qiymətli kağızlarla müqayisədə dövlət qiymətli kağızları vacib üstünlüklərə malikdir. Məsələn, investisiyalar üçün nisbi etibarlılıq səviyyəsinin maksimum və qoyulmuş kapitalın, həmçinin ona olan gəlirlərin itirilməsi riskinin minimum olması. Bu üstünlüklərdən biri də əksər hallarda dövlət qiymətli kağızları ilə aparılan əməliyyatlara və əldə olunan gəlirlərə verginin tutulmamasıdır.

1.2. Maliyyə nəzarəti və auditin formaları, təşkili prinsipləri və funksiyaları

Maliyyə nəzarətinin təsnifləşdirilməsi, onun formalarının seçilməsi müxtəlif əlamətlərə əsasən aparılır. Qeyd edək ki, bu barədə, yəni maliyyə nəzarətinin növ forma və metodlarının seçilməsində iqtisadçılar arasında fikir müxtəlifliyi vardır. Həyata keçirilmə anından asılı olaraq maliyyə nəzarəti ilkin, cari və sonradan maliyyə nəzarəti kimi təsnifləşdirilir. Bu təsnifat Azərbaycan iqtisadçı alimləri – N.Q.Hacıyev, Həsənlı M.X., Bağirov D.A., Kərimov A.M., Hüseynov X. Əsədov N.X., Məmmədov Y.A., Novruzov V.T., Səmədzadə Z.Ə., Xankişiyev B.A., o cümlədən, MDB ölkələri və rus alimlərinin E.Y.Qraçeva, T.A.Başkatova, A.S.Narinskiy, V.M.Rodionova, N.İ.Silaev, V.İ.Şleynikov, S.O.Şoxin və V.A.Piven tərəfindən seçilmişdir. Digər iqtisadçılar isə zamanla yanaşı, maliyyə nəzarətinin formalarını başqa meyarlar üzrə də müəyyən edirlər. V.İ.Şleynikov və V.M.Rodionova maliyyə nəzarətinin sənədli və faktiki formasını fərqləndirirlər. Bu formalar nəzarətin həyata keçirildiyi materialların xarakterinə əsasən seçilmişdir. N.Q.Hacıyev və A.S.Narinskiy tam və qismən maliyyə nəzarətini qeyd etmişdir ki, bu da yoxlamaların əhatə dairəsinin tutumuna əsasən müəyyən edilmişdir. Obyektinə əsasən nəzarətin formaları T. A. Başkatova tərəfindən vergi, büdcə, valyuta, sığorta, kredit və bu kimi digər nəzarət növləri kimi fərqləndirilmişdir.

Müasir dövrdə maliyyə nəzarəti müxtəlif və mürəkkəb məsələləri həll edir. Hansı ki, bunlar, iqtisadi həyatın ayrı-ayrı sahələrində, həmçinin təsərrüfatların müxtəlif səviyyələrində önə çəkilən tələblərə müvafiq idarə olunmasını təşkil etmək üçündür.

Həyata keçirilməsi obyektinə görə ictimai, dövlət, müstəqil (auditor) və təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti seçilir. Dövlət maliyyə nəzarətinin aparılması dövlət hakimiyyət orqanları, habelə idarələri vasitəsilə həyata keçirilir. O, idarə təbəçiliyindən asılı olmayaraq nəzarət edilməli obyektlərə yönəldilir. Şirkətlər, nazirliyin şöbələri, yerli hakimiyyət orqanları, idarələr və s. vasitəsilə idarə maliyyə nəzarəti aparılır. İdarə maliyyə nəzarətinin obyektləri müəssisələrin maliyyə və istehsal fəaliyyəti hesab edilir.

İdarə, müəssisə və təşkilatlarda iqtisadiyyata xidmət edənlər – maliyyə şöbəsi, mühasibatlıq və digər bu kimi qurumlar tərəfindən daxili maliyyə nəzarəti həyata keçirilir. Nəzarətin obyektı isə müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətləri, habelə onun müxtəlif sahələridir (filial, şöbə, sex və s.). İctimai maliyyə nəzarəti könüllülük əsasında əvəzsiz olaraq müxtəlif fiziki şəxslər, yəni mütəxəssislər tərəfindən aparılır. Burada nəzarət obyektı yoxlayıcı qarşısında qoyulmuş konkret məsələdən ibarət olur. Müstəqil maliyyə nəzarəti isə ixtisaslaşdırılmış auditor firmaları tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə nəzarətinə məxsus yoxlamalara aiddir:

- büdcə nəzarəti: büdcənin tərtibi və icrası;
- iqtisadi-hüquqi qayda və qanunların tələblərinə riayət edilməsi;
- milli gəlir, həmçinin ictimai əmtəəlik məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsinin, yenidən bölüşdürülməsinin uyğun və əlverişli olması;
- büdcə idarələrində, təşkilat və müəssisələrdə maliyyə vəziyyəti, maliyyə, material və əmək resurslarından faydalı surətdə işlədilməsi, habelə, vergi hesablanması, vergi ödənilməsi.

Maliyyə nəzarətinin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- maliyyə öhdəlikçilərinin dövlət büdcəsi qarşısında tam və vaxtında təmin olunması;
- gəlirlərin miqdarı ilə maliyyə resurslarına olan tələbat əsasında meydana gələn tarazlığa kömək etmək;
- mövcud qanunverciliyə və normativ aktlara əməl edilməsi, müəssisə və təşkilatların vergiyə cəlb edilməsi sahəsində nəzarəti reallaşdırmaq;
- büdcə idarəsi və təşkilatlarında, müəssisələrdə pul resurslarından və material qiymətlilərindən səmərəli işlədilməsinə, uçot və hesabatları düzgün aparılmasını təmin etmək;

- müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində, habelə, valyuta və digər əməliyyatlarda yüksək səmərəliliyə çatmağa köməklik göstərmək.

Maliyyə nəzarətinin aparılmasının üsul və metodları yoxlama, təhlil, təftiş və başqalarıdır.

Yoxlama maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinə məxsus müxtəlif sənədlər, hesabat, məxaric və balans məlumatlarına müvafiq olaraq aparılır. Yoxlama prosesi zamanı maliyyə nizamının pozulması halı aşkara çıxarılır, bu tip mənfi halların minimuma endirilməsindən ötrü tədbirlər hazırlanır.

Maliyyə nəzarətinin digər üsulu olan təhlil illik hesabatların faktiki məlumatları əsasında həyata keçirilir. Bu proses zamanı maliyyə nizam intizamına, vəsaitlərin xərc normalarına əməl edilməsi yoxlanılır, tapşırıqların və proqnozların yerinə yetirilişi səviyyəsi aşkar edilir.

Təhlilin yoxlamaqdan fərqi ondan ibarətdir ki, burada çox geniş əhatəli göstəricilərdən istifadə edilir. Təsərrüfat orqanlarının gözlənilən inkişaf perspektivləri, istehsalın yenidən qurulması, yaxud dəyişdirilməsi və bu kimi digər məsələləri təyin etmək üçün ilk növbədə maliyyə vəziyyəti öyrənilməlidir.

Maliyyə nəzarətinin əsas metodu olan təftiş- müəssisə, təşkilat və idarələrin hesabat dövründəki təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanmasıdır. Təftişi obyekt baxımından təsnifləşdirərkən aşağıdakı növlərinə bölürlər:

- Tam, başqa sözlə başdan-başa təftiş;
- qismən təftiş;
- tematik təftiş;
- kompleks təftiş.

Həmçinin onları planlı və plandankənar olaraq da fərqləndirirlər.

Təftiş prosesi zamanı əldə olunan məlumatların tutumundan və əhatə dairəsindən asılı olaraq yoxlama başdan-başa, tam şəkildə aparılır. Bu vaxt sənəd və material

qiymətlilərinin hamısı nəzarətdən keçir. Nəzarətdən sənədlərin bir qismi keçərsə, bu qismən yoxlama sayılır. Xarakterinə görə təftişlər iki yerə bölünür:

- faktlara əsasən – mövcud material qiymətliləri və pul vəsaiti əsasında;
- sənədlərə əsasən - uçot qeydləri, hesabat sənədlərinin və s. əsasında.

Hər hansı bir təftişi reallaşdırmaqdan ötrü proqram tərtib olunmalıdır. Həmin proqramda təftişin mövzusu, məqsədi, əsas məsələləri və obyektini öz əksini tapmalıdır. Məqsədindən asılı olaraq burada ayrı-ayrı yoxlama növlərindən istifadə olunur:

Xəzinədə nağd pulun yoxlanması, material-əmtəə qiymətlilərinin inventarlaşdırılması, hesabat məlumatının tutuşdurulması, sənədlər üzrə müştərək yoxlama, laboratoriya və ekspertiza analizini həyata keçirmək və s.

Həyata keçirilən təftişin yekunu üzrə akt tərtib olunur, onun əsaslanaraq idarə, təşkilat və müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində aşkar olunmuş səhvləri aradan qaldırmaq, daxili resursları səfərbər etməkdən ötrü tədbirlər planı hazırlanır. Nəzarət səlahiyyətləri verilmiş təşkilat və idarələr maliyyə nəzarətinin subyekti hesab olunur.

Xalq təsərrüfatının sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarının dövlətin qanunverici hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilməsi büdcənin icrası əsasında hesabatları müzakirə və təsdiq edən vaxt baş verir. Hakimiyyət orqanları vəsaitlərin qayda və qanunlara müvafiq, səmərəli işlədilməsinə, edilən xərclərin məqbul şəkildə xərclənməsini yoxlayır. Onlar nəzarəti komissiya və komitələr vasitəsilə, xüsusən də maliyyə-büdcə və proqnoz komissiyaları ilə birgə həyata keçirirlər.

Maliyyə Nazirliyinin nəzdində olan maliyyə orqanları fondların və büdcə vəsaitlərinin səfərbər olunmasına, onların istifadəsi prosesinə nəzarət edir. Bu səbəbdən, maliyyə nəzarətinin bu növünə əksər hallarda büdcə nəzarəti deyilir. İqtisadiyyatın inkişafına, əlverişli maliyyə-büdcə siyasətinin tərtib edilməsinə və ölkənin büdcəsinə aid olan vəsaitin maksimum şəkildə artırılmasına şəraitin yaradılması üçün büdcə nəzarəti labüddür.

Respublikamızda 2009-cu il fevral ayının 9-da Maliyyə Nazirliyi nəzdində Maliyyə Nəzarəti Xidməti təsis edilmişdir. Bu orqanın qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- müvafiq tapşırıqların yerinə yetirilməsinə, iqtisadi həvəsləndirmə üçün ehtiyat fondlarının təsis edilməsinə, onların düzgün işlədilməsinə, əmək haqqı fondu vəsaitlərinin xərclərlənməsinə daimi olaraq nəzarətin həyata keçirilməsi;
- bununla bərabər, istehsalın faydalılığının artırmaq üçün təkliflər hazırlanması, onların həyata keçirilməsi.

Maliyyə orqanlarının aparmış olduğu yoxlama, təftiş və təhlilin nəticələri təşkilat rəhbərliyi qarşısında müzakirə olunmalı, lazımi situasiyalarda daxili təsərrüfat resurslarının üzə çıxarılmasına, məhsul yığımının tutumunu yüksəltməyə, qeyd edilən təşkilatlar arasında aşkara çıxarılmış səhvlərin aradan qaldırılmasına istiqamətləndirilən dəqiq təkliflər təqdim etməklə baş təşkilatlara məlumat verməlidir. Kredit təşkilatları ssuda verilməsi və qaytarılması anında maliyyə nəzarətini reallaşdırırlar.

Daxili maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi təşkilat və müəssisələrin tərkibində olan müxtəlif bölmələr vasitəsilə aparılır. Birmənalı şəkildə, bu fəaliyyətlə təşkilatın maliyyə şöbəsinin işçiləri və baş mühasib məşğul olurlar.

Maliyyə nəzarətinə görə ən operativ orqan vergi orqanı hesab olunur. Adı çəkilən orqana respublikamızın Vergilər Nazirliyi tərəfindən rəhbərlik edilir. Lakin yerlərdə olan vergi idarə və qurumları yalnız özlərindən üst səviyyədə olan orqanlara tabe olurlar. Vergi ödənişlərinin tam və vaxtlı-vaxtında büdcəyə daxil olmasına, xüsusilə, vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarət vergi xidmətinin başlıca vəzifəsidir. Eyni zamanda təbəçiliyindən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətinin yoxlanmasını təmin edən qurum məhz vergi idarəsidir. Maliyyə vəziyyətinin düzgünlüyünün yoxlanmasının məqsədi vergiyə cəlb ediləcək mənfəət məbləğinin azaldılmasına imkan verməməkdir. Demək olar ki, bütün obyektləri, habelə vergiyə cəlb edilməyə real imkanına malik olan obyektləri siyahıya alır. Müsadirə edilmiş əmlakın rəsmiyyətə alınmasını, ölkə xəzinəsinə keçirilən əmlakın, həmçinin sahibsiz əmlakın uçotu və qiymətləndirilməsini təmin edən qurum da

vergi orqanıdır. Vergi idarəsi bütün təşkilat və müəssisələrdən qanunla müəyyən edilmiş kommersiya sirlərindən savayı lazım olan hər bir sənədi tələb etmək kimi hüquqa malikdir. Əlavə olaraq, vergi idarəsinə məxsus olan aşağıdakı hüquqları sadalaya bilərik:

- gəlir qazanmaq üçün işlədilən mənzilləri müşahidə etmək;
- vətəndaşların sahibkarlıq barəsində qanunlara əməl etmələrini yoxlamaq;
- lazımı sənədlər təqdim edilmədikdə vətəndaş və müəssisələrlə əməliyyatları saxlamaq;
- gəlirlərin gizlədilməsi situasiyası aşkar olunarsa, cərimə tədbirləri etmək;
- nəhayət, qeyri-düzgün sazişlər nəzərə çarparsa həmin müəssisə yaxud təşkilatın ləğv edilməsi haqqında məhkəməyə müraciət etmək.

Vergi tədiyyəçilərinin gözlənilən fəaliyyət prosesi çərçivəsində vergi xidməti vasitəsilə nəzarət funksiyalarını reallaşdırmaq üçün banklardan onların hesabındakı maliyyə vəsaitlərinin mədaxil mənbələri haqqında məlumat əldə edirlər. Mühasibat və pul sənədlərini, həmçinin məhsul və xammal nümunələrini müəyyən olunmuş qərarlar və protokollara əsaslanaraq götürürlər. Əksər yoxlamaların xarakteri planlı məzmun daşıyır. Əlavə olaraq, vergi xidməti orqanları qəfil yoxlama hüququna da sahibdirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, vergi idarələrinin vətəndaşların və müəssisələrin əmanətlərinin həcmi barədə informasiyanı yaymaq ixtiyarı mövcud deyildir. Vergi orqanlarının fəaliyyətində düzgün olmayan hallar aşkar edilərsə, müəssisə və vətəndaşların məhkəməyə müraciət etməsi labüd hesab edilir. Pul və əmtəə münasibətlərinin yüksəlişi mülkiyyətin ayrı-ayrı növlərini yaradır, maliyyə bazasının əmələ gəlməsinə əlverişli şərait yaradır. Bütün bu sadalananlar maliyyə nəzarətinin gözlənilən yüksəliş yönlərinin yeni formalarını təyin edir.

Hazırkı dövrdə maliyyə yoxlaması aparılan zaman, ən yeni hesablama metodologiyasından, iqtisadiyyat və maliyyə normativlərindən geniş istifadə olunur. Dövlət maliyyə nəzarətinin funksiyaları aşağıdakılardır:

- Kənara çıxma hallarını aşkara çıxarmaq;
- onların səbəblərinin analizini aparmaq;

- nəzarət obyektinin korrektirovkasını (düzəliş) yerinə yetirmək;
- önləyici (qabaqlayıcı) tədbirlər;
- qanun qoruyuculuğu.

Kənara çıxmalar müfəssəl fəaliyyət çevrəsi ilə əhatə olunmuşlar. Bunlar ölkə büdcəsinin fondlarından yararlanmaqla bağlı qanundan yayınmanı, gəlirin formalaşmasından kənara çıxma situasiyalarını, büdcənin xərclərilə əlaqədar kənara çıxma hallarını, müəssisə, nazirlik və digər orqanların maliyyə sahəsindəki kənara çıxmaları aşkar etməkdən ibarətdir.

Kənara çıxma hallarının təhlili prosesi. Adı çəkilən funksiya bu kimi kənaraçıxma situasiyalarında çalışanlar arasından kənara çıxmalara cavabdeh ola biləcək şəxslərin təyin olunması hallarının araşdırılmasını ehtiva edir.

Korreksiya (düzəliş) funksiyası – Bu funksiya büdcənin təsis olunması və icra olunması zamanı, həmçinin də şirkətlərin və müəssisələrin maliyyə fəaliyyətləri ərzində müəyyən olunmuş kənara çıxmalar barədə təkliflər verməyi əhatə edir.

Önləyici (qabaqlayıcı) tədbirlər funksiyası – Bu funksiya tərəqqinin mühüm şərtlərindən biri olub, nəzarətin səmərəliliyinin gücləndirilməsini qanundan kənarlaşmaların qarşısını almaqla reallaşdırmağı nəzərdə tutur. Bu funksiyanın əsasını qanundan kənarlaşmaları aşkar etmək məqsədilə həyata keçirilmiş profilaktik tədbirlər təşkil edir. Tədbirlərin əsas məqsədi qanundan kənarlaşmaların səbəb və nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılmasıdır ki, bu da növbəti qanun kənarlaşmalarının qarşısını alır və cəmiyyətdə bu cür situasiyalar azaldılmış olur.

Qeyd edək ki, subyektlərinin yoxlama fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin çox olması ilə bərabər onların hər biri aşkar dərəcədə profilaktik tədbirlər reallaşdırırlar. Qabaqlayıcı (önləyici) tədbirlər ilk növbədə, yoxlama fəaliyyətini reallaşdırma anında qanun pozuntuları və onlara cavabdeh olan günahkar şəxslər müəyyən olunduqda, ikincisi isə yoxlama fəaliyyətinin nəticəsi olaraq qəbul olunmuş normativ-hüquqi aktların reallaşdırılması zamanı öz məqsədinə nail olur.

Nəzarət orqanlarına məxsus olan hüquqi aktlar profilaktik tədbirlər sistemində əsas yer tutur. Qanuni və əsaslandırılmış şəkildə qərar qəbul olunması faktı önləyici xarakter

daşıyır. Yoxlamaya cəlb olunmuş bütün şəxslər, xüsusilə də, təqsirkar sayılan şəxslər üçün bir neçə önləyici əhəmiyyətə malik məxsusi hüquqi aktlar vardır.

Nəzarət orqanlarının başlıca vəzifələri nəzarət fəaliyyətinin nəticələrini yekunlaşdırmaq, müəyyən edilmiş çatışmazlığın, habelə qanun pozuntularının qarşısının alınması üzrə preventiv xarakterli tədbirlərin işlənilib hazırlanması, onların reallaşdırılması, idarə edici orqanlara görülməsi vacib olan tədbirlərin icrası üzrə zəruri göstəriş və təkliflər verməkdən ibarətdir.

Qanun qoruyuculuğu funksiyası qanunvericiliyin təmin olunması üsulu kimi vətəndaşlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən edilmiş qanun pozuntularının qarşısını almağa istiqamətləndirilmişdir və həmin qanun pozuntularının müvafiq hüquqi məsuliyyətə cəlb edir. Bundan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət nəzarət orqanları hüquq mühafizəsi orqanı da sayıla bilər.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən, nəzarət orqanlarının hər birinin sərbəst şəkildə məsuliyyətə cəlb etmək kimi səlahiyyəti yoxdur. Eyni zamanda hər nəzarət orqanı bu və ya digər məsələ ilə bağlı məhkəmə orqanları qarşısında məsələ qaldırmaq səlahiyyətinə də sahib deyillər.

Maliyyə nəzarəti sisteminin xarakterizə olunduğu elementlərə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- nəzarət edici subyektlər;
- idarə edici subyektlər;
- nəzarət edilən subyektlər;
- nəzarət mexanizmi;
- nəzarətin obyektı.

Göstərilənlərin arasından subyekt nəzarət sistemi ayrıca qeyd olunmalıdır. Ona görə ki, məhz hakimiyyət hüququ almış idarəetmə subyektı öz siyasətini müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, o, nəzarət obyektini və onu reallaşdıran şəxsləri, yaxud onların səlahiyyətli nümayəndələrini seçir, nəzarət nəticələrinin yekununa aid qərarlar qəbul edir. Məhz bu səbəbdən idarəetmə subyektinin nəzarət sistemindən kənarlaşdırmaq labüd deyil.

Maliyyə nəzarəti nəzəriyyəsində göstərilir ki, nəzarət obyektı - bu sahədə nəzarəti həyata keçirən təşkilatlardır. Bu teoriyanın o qədər də dəqiq olmadığını deyə bilərik. Çünki, hüquqi şəxs olan təşkilatın vəzifəli şəxsləri ümumi hüquq sistemində obyekt yox, subyekt hesab olunur. Yalnız nəzarət olunan subyektlər, yaxud onların bir istiqaməti nəzarət obyektidir. Məsələn olaraq, gömrük və valyuta nəzarəti reallaşdırıldıqda.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz sistemin ən qarışıq elementi nəzarət mexanizmidir. Nəzarət mexanizmi – nəzarət funksiyasını həyata keçirməyə şərait yaradan fəaliyyətlər toplusudur. Nümunə olaraq nəzarət mexanizminə aid edə bilərik:

- Nəzarətin metod və vasitələrinin, onun predmetinin, nəzarət subyektinin hüquq və səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Nəzarət prosesinin reallaşdırılması;
- Bu prosesin nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Eyni zamanda sadalanan elementlərin əksər hissəsi idarəedici subyektin hüquq və səlahiyyətlərinə aiddir.

Bu qayda ilə, maliyyə sisteminin tərifini bu formada verə bilərik:

Maliyyə sistemi maliyyənin xüsusi mexanizmi ilə həyata keçirilən maliyyə nəzarətinin obyektini idarə edən, nəzarət edən və nəzarət olunan subyektlərin birgə əlaqəsidir.

İqtisadçı alimlər dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin quruluşunu aşağıdakı kimi təklif etmişdir:

- nəzarət predmeti – nəyin yoxlandığını müəyyən edir.
- nəzarət subyektı – kimin nəzarət etdiyini göstərir.
- nəzarət obyektı – kimin yoxlandığını göstərir.
- nəzarət prinsipi.
- nəzarətin metodikası (metodu).
- nəzarət nəticəsində qəbul olunmuş qərarlar.
- nəzarətin texnologiyası və texnikası.
- nəzarətin təsirliliyinə (effektivliyinə) qiymət verilməsi.

Eyni zamanda, qeyd edək ki, göstərdiyimiz bu elementlər, tamamilə, maliyyə nəzarəti mexanizmi təsis edir ki, bu da öz növbəsində hüquqi - normativ aktda öz əksini tapır.

1.3. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlara nəzarət və audit

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətli kağızlarla ticarət maliyyə bazarlarında reallaşdırılan əməliyyatlarının vacib qismini təşkil edir. Müasir şəraitdə qiymətli kağızların buraxılması, emissiyası, tədavülü, sahibliyi, ödənilməsi, saxlanması, onlarla əqdlərin bağlanması və bu kimi digər əməliyyatlara nəzarətin təşkil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsdiq edə bilərik ki, tipindən asılı olmayaraq qeyd etdiyimiz əməliyyatların hər biri nəticə etibarilə qiymətli kağızların alınması və onların satılması ilə nəticələnir, yaxud həmin prosesə xidmət göstərir. Qiymətli kağızların tədavülə buraxılması, onların bazarda yerləşdirilməsi sərbəst maliyyə vəsaitlərinin səfərbər olunması və sosial-iqtisadi yüksəlişə yönləndirilməsinin səmərəli istiqamətidir. Qeyd etdiyimiz proses sayəsində müvəqqəti və sərbəst olan pul vəsaitlərinin dövretmə sürəti artır. Həmçinin ölkədə iqtisadi artıma səbəb olur ki, bu da, ölkədə investisiya üçün yararlı şərait yaranmasının nəticəsində baş verir.

Qiymətli kağızlar bazarının yaradılması üçün ilkin və vacib şərtlər bunlardır:

- qiymətli kağızlar buraxmaq üçün qənaətbəxş sayda investorun və emitentin olması;
- inkişaf etmiş hüquqi normativ qanunverici bazanın olması, hansı ki bu qiymətli kağızların infrastrukturu və fəaliyyət mexanizmini rəqlamentləşdirir.

Bundan əlavə, qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlara nəzarətin təşkili mütləq formada aparılmalıdır.

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizin iqtisadiyyat, maliyyə və siyasət sahələrindəki yeniliklər, bazar münasibətlərinə dayanan idarəetmənin müasir prinsiplərinin tətbiqi, mülkiyyətin özəl növlərinin yüksəlişi dövlətin idarəetmə

funksiyalarının, habelə, nəzarət də aid edilməklə qəti şəkildə təzədən qurulmasını tələb etdi.

Müəssisə və təşkilatların biznes-maliyyə fəaliyyətləri üzrə dövlət nəzarətini mümkün qədər artırmaq məqsədilə yeni qanunverici və hüquqi normativ aktlar işlənib hazırlanmışdı. Bu fəaliyyət üzrə ayrıca bir qurumun yaradılması aktual şərtlərdən idi.

Ölkəmizdə 1993-cü ildən başlayaraq qısa zaman kəsiyində iqtisadi tərəqqi prioriteti olaraq bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə dayanan, sahibkarlığın, habelə sağlam rəqabətə əsaslanaraq fəaliyyət göstərən xüsusi təşəbbüslərin vacib rol oynadığı, o cümlədən, dövlətə məxsus tənzimləyici və strategiya tələblərinə cavab verən inkişaf funksiyaları vasitəsilə limitləşdirildiyi iqtisadi münasibətlərin, iqtisadi mühitin yaradılması yönündə hər bir sahədə lazımi tədbirlərin reallaşdırılmasına başlanılmışdır.

Ölkədə qiymətli kağızlar bazarının yaradılması, onun inkişaf etdirilməsi və burada nəzarətin təşkil edilməsi üçün 1998-ci il sentyabr ayının 9-da Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanına əsasən Qiymətli kağızlar haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu təsdiq olunmuşdur. Buna əsaslanaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi 30 dekabr 1998-ci il tarixində təsis edilmişdir.

Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi fəaliyyətdə olduğu müddət ərzində qiymətli kağızlar bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sistemini formalaşdırmış, bazar münasibətlərinə dayanan, müasir tələblərə cavab verən, əhatə dairəsi geniş olan infrastruktura malik fond bazarının yaradılması istiqamətində lazımi tədbirlər həyata keçirmişdir. 15 fevral 2001-ci il tarixində bəzi böyük maliyyə və bank strukturlarının təşəbbüsü vasitəsilə Bakı Fond Birjası (BFB) yaradılmışdır ki, bu da, qiymətli kağızlar bazarının başlıca ticarət infrastrukturu hesab edilir. Respublikamızın qanunvericiliyində nəzərdə olan hər bir növ qiymətli kağızın alınib-satılmasını təşkil etmək Bakı Fond Birjasının ən vacib funksiyasıdır.

Bakı Fond Birjası (BSE – Baku Stock Exchange) Azərbaycan Respublikasının başlıca fond birjasıdır. Onun yaradılış forması Qapalı Səhmdar Cəmiyyətidir. Bakı Fond

Birjası kommersiya təşkilatıdır. Bakı Fond Birjasının təsis edilməsində başlıca məqsəd intizamlı fond bazarının formalaşdırılması idi.

Respublikada qiymətli kağızlarla nizamlı şəkildə təşkil edilmiş ticarətin vahid təşkilatçısı Bakı Fond Birjası Qapalı səhmdar cəmiyyətidir. O, 20 səhmdara malikdir və bunlar aşağıdakılardır:

- Yerli banklar;
- Brokerlər;
- Borsa İstanbul (İstanbul Fond Birjası).

Birjanın fəaliyyətinin tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (MBNP) tərəfindən həyata keçirilir. BFB-də həyata keçirilən əməliyyatlara Maliyyə Nazirliyini istiqrazları, istiqraz və səhm kimi korporativ qiymətli kağızların, Mərkəzi Bankın notları timsalında dövlət borc kağızlarının ticarəti, REPO əməliyyatları və s. aid edə bilərik. Qiymətli kağızlarla ticarətə imkanın yaradılması, bağlanmış əqdlərin yüksək dərəcədə təsirli icrasının təminatını verən ticarət sisteminin qurulması və fəaliyyətinin yüksəldilməsi Bakı Fond Birjasının missiyasıdır. Bakı Fond Birjasının strateji baxışını isə belə ifadə edə bilərik:

Bu, maliyyə vasitələrinin öncül texnologiyalar çərçivəsində şəffaf, ədalətli və likvid şəkildə ticarətini təsis etməklə əlverişli investisiya şəraiti təklif edən dayanıqlı və etibarlı təşkilata çevrilməkdir.

Birja əməliyyatları birja əmtəəsi, yəni, qiymətli kağızlar, yaxud digər maliyyə aktivlərilə birgə birjada həyata keçirilən ayrı-ayrı əməliyyatlar hesab olunur. Həmin əməliyyatlara aid edilir: Birja əmtəəsinin alınıb-satılması, opsiya, fyuçers və forvard müqavilələrinin bağlanması, listing və delisting, əmtəələrin kotirovkası (qiymətləndirilməsi), hesablaşma, girov, konsalting, kliring, qiymətli kağızların saxlanması, onların təqdimi.

Birja əməliyyatları mexanizmini göstərilən hər bir əməliyyatın keçirilməsinə görə qaydalaşdırılmış fəaliyyət müəyyənləşdirir. Həmin mexanizm birja əməliyyatları

obyektlərinin, subyektlərinin, birbaşa birja fəaliyyətinin reallaşdırılması prosesinin var olmasını nəzərdə tutur.

Bir növdən olan hər bir qiymətli kağızın vahid buraxılış daxilində hər bir mülkiyyətçiyə xas olan qiymətli kağızların miqdarının müvafiq olaraq azadılması vasitəsilə dəyişdirilməsi qiymətli kağızların birləşdirilməsi prosesidir. Nominal dəyəri olduğu zaman, qiymətli kağızların birləşdirilməsi nominal dəyərin mütənasib şəkildə artırılması ilə müşayiət edilir.

Qiymətli kağızların bölünməsi (xırdalanması) – vahid qiymətli kağızın nominal dəyərinin müvafiq şəkildə bölünməsi vasitəsilə eyni tipli bir neçə qiymətli kağıza çevrilməsi prosesidir.

Qiymətli kağızların konvertasiyası hər hansı bir emitentin vahid növ investisiya qiymətli kağızlarının başqa bir növ olan investisiya qiymətli kağızlarına, yaxud əgər başqa bir emitent yenidən təşkil edilsə həmin emitentin qiymətli kağızlarına əvəzsiz olaraq dəyişdirilməsidir. Burada səhmin istiqraza dəyişdirilməsi istisna edilməlidir. Dəyişdirilmiş qiymətli kağızlar bu zaman ləğv olunurlar.

Yuxarıda sadalanan bütün əməliyyatlar, qiymətli kağızların konvertasiyası, xırdalanması (bölünməsi) və birləşdirilməsi həmin qiymətli kağızların yerləşdirilməsi anında emitentə məxsus cəlb olunmuş vəsaitlərin tutumunun dəyişdirilməsinə gətirib çıxarmır, bu qiymətli kağızlar öz sahiblərindən geri alınmış qiymətli kağızların dəyərinin geri qaytarılması üçün əsas sayılmır, habelə, qiymətli kağızlar sahibləri tərəfindən artıq xərclər olmadan reallaşdırılır.

Aşağıdakı situasiyalarda qiymətli kağızların tədavüldən çıxarılması və onların ləğv edilməsi həyata keçirilir:

- onların emissiyasının baş verməməsi hesab edildiyi durumda müvafiq olaraq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə;

- emitentin qərarı vasitəsilə;
- əgər məhkəmə tərəfindən qiymətli kağızların buraxılışı etibarsız sayılarsa;
- qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş formada emitentin fəaliyyətinə xitam verilərsə;
- qanunvericikdə nəzərdə tutulan digər müvafiq hallarda.

Qiymətli kağızların tədavüldən çıxarılması, onların ləğvi haqqında müvafiq məlumatın çap olunması həmin prosesi həyata keçirməyə əsas verir.

Repo bazarı dedikdə - AR Mərkəzi Bankı ilə birgə kommersiya bankları arasında repo və əks-repo əməliyyatlarının aparıldığı bazar başa düşülür. Hansı ki, bu əməliyyatlar dövlət istiqrazları və notlar əsasında bağlanılır. Bazar iştirakçılarına görə qısamüddətli borc cəlb etmə şəraitini yaradan bazar repo bazarıdır. Bu bazarda iştirakçılar bir-birlərinin arasında repo əməliyyatları bağlayırlar və bunun nəticəsində qısamüddətli maliyyə ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə malik olurlar.

Mərkəzin bankın repo və əks-repo əməliyyatları bir qayda olaraq Bakı Fond Birjasında keçirilir. Bu Mərkəzi Bank ilə müvəkkil banklar arasında bağlanmış Repo Baş Razılaşmasına müvafiq olaraq həyata keçirilir. Dövlət istiqrazları və Mərkəzi Bankın qısamüddətli notları bu zaman predmet kimi çıxış edir. REPO əməliyyatı elə bir maliyyə əməliyyatıdır ki, burada Mərkəzi Bank tərəfindən qiymətli kağızların səlahiyyətli banka satışı (bu, REPO-nun açılmasıdır), o cümlədən, həmin bank tərəfindən qiymətli kağızları Mərkəzi Banka satmaq, MB-ın isə həmin qiymətli kağızları müvəkkil bankdan geri qaytarıb almaq (bu isə, REPO-nun bağlanmasıdır) öhdəliyini rəsmiləşdirir.

Əks- REPO əməliyyatı dedikdə isə səlahiyyətli bank tərəfindən Mərkəzi Banka qiymətli kağız satışı (REPO-nun açılışı), eyni zamanda MB tərəfində göstərilmiş qiymətli kağızları həmin banka satmaq, bankın isə qiymətli kağızları MB-dən geri

almaq (REPO-nun bağlanması) öhdəliyini rəsmiləşdirən maliyyə əməliyyatları başa düşülür.

MB tərəfindən müvəkkil banka qiymətli kağızların satıldığı gün REPO-nun açılma tarixi hesab olunur. Əks-REPO-nun açılma tarixi isə əksinə olaraq, qiymətli kağızların müvəkkil bank tərəfindən MB-a satıldığı gün sayılır. MB tərəfindən qiymətli kağızların səlahiyyətli bankdan satın alındığı gün REPO-nun bağlanma tarixidir. Müvəkkil bank tərəfindən MB-dan qiymətli kağızların satın alınmış olduğu gün əks-REPO-nun bağlanma tarixi hesab edilir. Repo müddətini repo açılış və bağlanış əqdlərinin tarixi arasındakı zaman kəsiyi təşkil edir. Mərkəzi Bank tərəfindən repo faiz dərəcəsi və bu əməliyyatların reallaşdırılma müddəti müəyyən edilir.

REPO və əks-REPO əməliyyatlarına qoyulan illik faiz dərəcələrini Mərkəzi Bank ya müstəqil şəkildə, ya da bu məqsədlə aparılan hərraclaqlar ilə müəyyənləşdirir. Bu əməliyyatların gəlirlilik dərəcəsi- repo açılış və bağlanış əqdi qiymətləri arasında olan fərqdən yaranır.

Prinsip etibarilə qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirildiyi qiymət kağızlar bazarının tənzimlənməsi iki yerə ayrılır:

1. Dövlət tərəfindən tənzimlənmə;
2. Peşəkar iştirakçılar vasitəsilə tənzimləmə.

Bu sahədə dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifələr aşağıda sadalanmışdır:

- qiymətli kağız bazarının inkişaf etdirilməsi üçün dövlət proqramının reallaşdırılması;
- müştərilər və professional iştirakçılar üçün bu bazarın təhlükəsizliyinin təmin olunması;

- qiymətli kağızlar bazarı üzrə dolğun məlumat sisteminin formalaşdırılması və məlumatların icbari açıqlamasına bazar iştirakçıları tərəfindən nəzarət edilməsi.

Qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların dövlət vasitəsilə idarə edilməsi və tənzimlənməsi metodları aşağıdakılardır:

- qiymətli kağızların buraxılmasının və emissiya prospektlərinin qeydiyyatı alınması;
- investisiya təşkilatlarının ekspertlərinin attestasiyası;
- bazarın professional iştirakçılarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması;
- investorların sığorta edilməsi.
- fond əməliyyatlarının aparılmasına nəzarət;
- emitentlərin maliyyə durumuna reyting və auditor nəzarəti;
- mövcud qanunvericiliyə istinadən məlumatın açıqlanması, onun dərc edilməsi;
- klirinq və mübadilə koröprasiyalarının fəaliyyətinə nəzarət.

Ölkə başçısının Fərmanına (tarix: 03.02.2016, № 760) müvafiq olaraq, investisiya fondları, qiymətli kağızlar bazarı, sığorta, kredit təşkilatları ödəniş sistemləri və s. fəaliyyətinin tənzimlənməsi, nəzarəti, lisenziyalaşdırılması, o cümlədən cinayət vasitəsilə əldə olunmuş maliyyə vəsaitlərinin, yaxud başqa əmlakların leqallaşdırılması, xüsusilə də terrorçuluğun maliyyə təminatına yol verilməməsi sahəsində nəzarətin gücləndirilməsi və təkmilləşdirilməsini, habelə nəzarət sisteminin çevikliyinin və şəffaflığının təmin olunması üçün Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası formalaşdırılmışdır. Palata publik hüquqi şəxsdir. Bu qurum maliyyə bazarlarının, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətinin əlverişli formada təmin olunması, habelə investorların, sığorta olunanların və kreditorların hüquqlarının mühafizə edilməsinə imkan yaradır.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının formalaşdırılmasında başlıca məqsəd maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi funksiyası və pul siyasəti funksiyası arasında ziddiyyətləri bir-birindən ayırmaqdır.

Palata bütövlükdə kredit təşkilatları, qiymətli kağızlar bazarı və sığorta sektorunda lisenziyalaşdırma, tənzimləmə və nəzarət funksiyalarını reallaşdırır. Palata çirkli pulların yuyulması, habelə terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı fəaliyyət sahəsi üzrə dövlət siyasətini və bu siyasətin tətbiq edilməsini təmin edir. Sığorta sektoru dedikdə sığorta və təkrarsığorta şirkətləri, sığorta agentləri və brokerləri; Kredit təşkilatları dedikdə isə banklar, bank olmayan kredit təşkilatları (BOKT), kredit ittifaqları, milli poçt operatorunun maliyyə xidmətləri nəzərdə tutulur. Kapital bazarı ilə əlaqədar parlamentdə yeni qanun qəbul edilmişdir. Kapital bazarları institutları – investisiya şirkətləri, klirinq depozitar institutları və fond birjalarıdır. Palata eləcə də, sistem əhəmiyyəti olmayan ödəmə sistemlərinin fəaliyyətinə dair tənzimlənməni həyata keçirir. Sistem əhəmiyyəti olmayan ödəniş sistemləri – klirinq hesablaşma ödəniş sistemləri (elektron ödəniş kartları) Palatanın tənzimləmə sferasına daxildir. Hal-hazırda mövcud olan qiymətli kağızların ticarəti üzrə klirinq hesablaşma ödəniş sistemlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsini Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası icra edir.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası həmin sahədə bir sıra alətlərdən istifadə edərək tənzimləmə və nəzarəti həyata keçirir. Bunlardan ilki lisenziyalaşdırmaadır. MBNP yuxarıda qeyd etdiyimiz sahələrdə lisenziyalaşdırmanı yerinə yetirir. İkincisi, MBNP maliyyə sahəsində norma formalaşdırma və normativ xarakterli aktlar qəbul olunması səlahiyyətlərinə malikdir. Üçüncüsü, MBNP tənzimləmə subyektlərindən – banklar, sığorta şirkətləri kredit təşkilatlarından, eləcə də kapital bazarları iştirakçılarından özünün müəyyənləşdirdiyi qayda və formalarda hesabatlar alır. Həmin hesabatlar göstərilən təşkilatların maliyyə vəziyyəti və idarəetmə sistemlərinin effektivliyinə dair davamlı təhlillərin, habelə təsəvvürün formalaşmasına xidmət göstərir. Dördüncüsü, MBNP tənzimlənməsini həyata keçirdiyi maliyyə bazarları institutlarının fəaliyyətini yerində yoxlayır. Yoxlama qaydaları və prinsiplərini Palata

müəyyən edir. Sonuncusu, tənzimlənmə və nəzarət prosesləri gedişatında hansısa bir qanun pozuntusu aşkar olunduqda, yaxud maliyyə bazarı subyektlərinin riskli fəaliyyəti üzə çıxarıldığı təqdirdə Palata tərəfindən müvafiq təsir tədbirləri və sanksiya xarakterli tədbirlər tətbiq edilir.

Palata tamamilə əməliyyat və maliyyə müstəqilliyinə sahibdir. Maliyyə müstəqilliyi dedikdə Palatanın öz fəaliyyətini dövlət büdcəsi, yaxud hər hansı bir dövlət fondlarından ayrılan vəsait hesabına deyil, tənzimlənən subyektlərin ödədikləri haqlar hesabına maliyyələşdirməsi nəzərdə tutulur.

Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsində Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının qarşısında qoyulan vəzifələr bunlardır:

- qiymətli kağızlar bazarında, həmçinin, qiymətli kağızlar üzrə fəaliyyət sahəsində dövlət siyasətinin təsis edilməsi, onun reallaşdırılması, dövlət idarəetməsi, onun üzərində nəzarətin təmin olunması;
- qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması, investisiya üçün əlverişli şəraitin təşkil edilməsi;
- səhmdarların, investorların və digər bu kimi bazar iştirakçılarının təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- bazarda sağlam rəqabət edilməsi üçün şəraitin formalaşdırılması;
- qiymətli kağızlar bazarında peşəkar iştirakçıların, emitentlərin, fond bazarının fəaliyyəti üzrə nəzarətin düzgün formada təmin olunması.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası maliyyə bazarlarının fasiləsiz inkişafının təmin olunması, o cümlədən, investorların hüquqlarının qorunması üçün lisenziyalaşdırılan şəxslər üzrə nəzarəti reallaşdırır. İnvestisiya şirkəti daxili nəzarət sistemi, kapital və risklərin idarə olunması üzrə prudensial nəzarət tələblərinə müvafiq olmalıdır. Qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalaşdırılan şəxslər üzrə nəzarət “İnvestisiya şirkətinin davamlı kapital tələbləri haqqında Qaydalar”, “İnvestisiya

şirkətinin hesabatlarının tərtib və təqdim olunma Qaydaları”, İnvestisiya fondlarının və onun idarəçilərinin hesabatları üzrə tələblər, eləcə də onların təqdim olunması və açıqlanması Qaydaları vasitəsilə tənzimlənir.

Qloballaşan iqtisadi mühitdə baş tutan proseslərə ölkəmizin cəld şəkildə reaksiya göstərməsi iqtisadiyyatımız qarşısında maliyyə sahəsinin möhkəmliyini təmin etmək, eləcə də bu sektorda nəzarət vasitələrini inkişaf etdirmək və digər bu tip tapşırıqlar qoyulmuşdur. Bu tapşırığın tərkib hissələrinə ölkəmizin qiymətli kağızlar bazarının, sığorta, investisiya fondu və bank fəaliyyəti sektorlarının, o cümlədən ödəniş sistemlərinin şəffaflığının və çevikliyinin təmin edilməsi, habelə bu sektorlarda nəzarət-tənzimləmə sisteminin yaxşılaşdırılması (təkmilləşdirilməsi) aiddir.

II FƏSİL. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR ÜZRƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİTİN TƏŞKİLİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə ilkin və cari maliyyə nəzarəti və auditin təhlili

Müasir dövrdə qiymətli kağızlarla ticarət maliyyə bazarlarında həyata keçirilən əməliyyatların mühüm hissəsini təşkil edir. Müəssisə və təşkilatlarda qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların nəzarət və auditinin məqsədi qiymətli kağızlar üzrə aparılan əməliyyatların qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmasını və bu əməliyyatların təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin xeyrinə istifadəsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. I Fəsildə qeyd etdiyimiz kimi reallaşdırma vaxtına görə ilkin, cari və sonradan maliyyə nəzarəti fərqləndirilir.

İlkin maliyyə nəzarəti idarə və təşkilatların gəlir və xərc smetalarının, müəssisələrin maliyyə planlarının, büdcə layihələrinin, müqavilə şərtlərinin və digər sənədlərin tərtibi və təsdiqi zamanı həyata keçirilir. İlkin nəzarət sayəsində bir çox mənfi halların – müəssisə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətində əmək, maliyyə və material ehtiyatlarından səhv istiqamətdə və məqsədsiz istifadənin; bütövlükdə mənfi maliyyə nəticələrinin qarşısı alınır.

Əlavə olaraq, maliyyə planları - proqnozları, gəlir və xərc smetası tərtib edilərkən nəzarətin köməyi ilə maliyyə ehtiyatları üzə çıxarılır. Onun sayəsində müəssisənin maliyyə durumu yaxşılaşır. Bu , istehsal prosesi zamanı onun məsuliyyətinin gücləndirilməsinə yardım edir.

İlkin maliyyə nəzarəti hesabına qanun, habelə digər normativ aktların pozulmasından xəbərdar olmaq mümkündür. İlkin nəzarət əsaslı qoyuluş mənbəyinə olan tələbi, həmçinin mənfəət hesablaşmasının əsaslandırılmasını yoxlayan an həyata keçirilir. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə nəzarət və auditin ilkin mərhələsində mövcud ölkə qanunvericiliyinə və müvafiq qaydalara əməl olunması yoxlanılır.

Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar Bazarı haqqında Qanunu (həmçinin, AR Konstitusiyası maddə № 94, I hissə, 11-ci və 15-ci bəndlərinə əsaslanaraq) müvafiq olaraq, Respublikamızda investisiya xarakterli qiymətli kağızların buraxılışının, onların dövlət tərəfindən qeydə alınmasının, kütləvi təklifinin, ticarətsonrası və depozitar sistemlərin, törəmə maliyyə alətlərinin və qiymətli kağızların tədavülünün, bazarda lisenziyaya sahib şəxslərin, habelə mərkəzi depozitarın təşkil, idarə və ləğv olunmasının qayda və prinsiplərini, investisiya edən şəxslərin hüquqlarının qorunması sahəsində münasibətlərin, eləcə də bu bazarda nəzarət və tənzimləmənin iqtisadi-hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirir.

Respublikamızda qiymətli kağızlar bazarı aşağıda qeyd edilənlərin vasitəsilə tənzimlənir:

- Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi;
- Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası;
- AR Qiymətli Kağızlar Bazarı haqqında Qanunu və digər hüquqi normativ aktlar;
- maliyyə bazarları üzrə nəzarət orqanının normativ aktları;
- AR-nın tərəfdar olduğu beynəlxalq sazişlər.

Müasir şəraitdə qiymətli kağızlarla ticarət, portfel, o cümlədən birbaşa investisiyalar maliyyə bazarlarında reallaşdırılan əməliyyatların vacib qismini təşkil edir. Bu səbəbdən çirkli pulların yuyulması prosesi üzrə maliyyə bazarının adı çəkilən sferaları yetəri qədər cəlbədicə hesab olunur. Ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılmasına, onun gücləndirilməsinə yönləndirilmiş tədbirlər toplusu müasir bazar münasibətlərinin tərəqqisinə müvafiq olaraq davam etdirilir. Qiymətli kağızlar bazarını tənzim edən dövlət orqanı olan Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası bu bazarın professional iştirakçıları hesab olunan brokerlər, investisiya fondları, lotoreya təşkilatçısı və qiymətli kağızların idarə edilməsi üçün peşəkar fəaliyyəti reallaşdıranlar tərəfindən cinayət yolu ilə əldə olunmuş pul vəsaitlərinin, yaxud digər bir əmlakın

leqallaşdırılması, habelə terrorçuluğun maliyyə təminatına qarşı mübarizəsi üzrə mövcud qanunvericiliyin tələblərinə riayət olunmasına nəzarəti reallaşdırır.

Palata qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlara nəzarət sektorunda ayrı-ayrı qurumlar önündə cavabdehlik daşıyır. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası sayəsində qiymətli kağızlara dövlət tənzimlənməsi, dövlət nəzarəti və onlarla əlaqəli dövlət strategiyasını həyata keçirir. Palata başlıca funksiyaları bunlardır:

- Qiymətli kağızlar bazarının təşkil olunması, onun inkişafının təmin edilməsi;
- Qiymətli kağızlar sektorunda dövlət strategiyasının hazırlanması;
- QKB-da (qiymətli kağızlar bazarı) nəzarətin həyata keçirilməsi;
- QKB iştirakçılarının hüquqlarının qorunması.

Dövlətimizin QKB-da vahid dövlət siyasətinin hazırlanmasını, bu siyasətin reallaşdırılmasını, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarının infrastrukturunun tərəqqisini təmin edən bu Palata tərəfindən qiymətli kağızların tədavüldən çıxarılması, onların ləğv olması qaydaları müəyyənləşdirilir. Fəaliyyət istiqamətinə müvafiq olaraq Palata qiymətli kağızların tədavülü və emissiyası, QKB-nın tənzim olunması ilə əlaqədar normativ-hüquqi aktların qəbul olunması, bu bazarın iştirakçılarının, o cümlədən, investisiya fondlarının fəaliyyətləti, uyğun olaraq fəaliyyət formalarının lisenziyalaşdırılmasının reallaşdırılması, bazar iştirakçılarının və investorların hüquqlarının qorunması, lotoreyaların təşkil olunması və onların keçirilməsi, sağlam rəqabət üçün şəraitin yaradılması sahələrində dövlət nəzarəti və tənzimlənməsini reallaşdıran orqandır.

Maliyyə nəzarətinin digər növü olan cari maliyyə nəzarəti aşağıdakı formada:

maliyyə planının icra prosesi zamanı, maliyyə və təsərrüfat əməliyyatları aparıldıqda, pul vəsaiti və əmtəə-material qiymətlilərinin sərfinin normalara münasib olması araşdırıldıqda, öncədən verilmiş vəsaitlərin istifadəsi, onların xərc planına müvafiq buraxılması anında həyata keçirilir.

Cari maliyyə nəzarəti büdcə ilə hesablaşmaların tam, vaxtlı-vaxtında, bütünlüklə reallaşdırılmasından ötrü təşkilat və müəssisələrin fəaliyyətinin davamlı sürətdə həqiqi materiallara əsasən təhlil olunmasını nəzərdə tutur. Təsərrüfat daxili yığım ehtiyatlarının artırılmasının araşdırılmasında cari maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti böyükdür. Müəssisə, təşkilat və idarələrin maliyyə planlarının icrası prosesi zamanı, mühasibat əməliyyatlarını reallaşdırdıqda sənədlərin araşdırılması, maliyyə qurumları tərəfindən kredit alınan daimi olaraq maliyyə işçiləri vasitəsilə həyata keçirilir. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirildiyi zaman cari maliyyə nəzarəti tətbiq olunur. Müasir dövrdə qiymətli kağızlarla ticarət maliyyə bazarlarında reallaşdırılan əməliyyatların vacib hissəsini təşkil edir.

Bir qayda olaraq cari maliyyə nəzarəti müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin proqram istiqamətlərinin və aralıq nəticələrinin uzlaşdırılmasının təmin olunması üzrə lokal problemlərini həll edir. Belə ki, maliyyə sektorunda əhəmiyyətli məsələlərin müvəffəqiyyətlə həll olunması əksər cəhətlərdən məhz cari maliyyə nəzarətinin faydalı nəticələrilə müəyyən edilir. Göstərilənlərlə bağlı olaraq cari maliyyə nəzarətinin reallaşdırılmasında başlıca əhəmiyyət kəsb edən məsələlər bunun üçün adekvat şərtlərin təmin edilməsi və cari büdcələr üzrə müəyyən edilən maliyyə indikatorlarının seçilməsidir.

Qloballaşan bazar iqtisadiyyatında nəzarət obyektləri artmaqdadır. Qeyd edək ki, maliyyə indikatorlarının əsası nəzarətdən başlayırdı. Bu səbəbdən, artıq ölkələr mülkiyyət növlərinin formalaşdırılması ilə bağlı yeni istiqamət təsis etməyə məcbur qalırdı ki, bu da səhmdar cəmiyyətləri, büdcə idarə və təşkilatları, müəssisələr və digərləri üçün səmərəli oldu.

Mülkiyyətin səhmdar formasının formalaşdırılması və bazar münasibətlərinin inkişafı səbəbindən, qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti növünün yaradılması tələb olunurdu. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti, ələlxüs auditor nəzarətinin formalaşdırılması ilə səhmdar cəmiyyətinin inkişafı arasında bilavasitə əlaqə mövcuddur. Dövlət vergi

müfəttişliyinin, səhmdarların, bank və digər orqanların səhmdar cəmiyyətinə inamla yanaşması onun işində şəffaflığın olması ilə təmin edilir, bu şəffaflığa cəmiyyətin maliyyə fəaliyyətinin yekun nəticələrini əks etdirən, habelə dərc edilən hesabat balanslarının reallığı vasitəsilə nail olunur.

Yoxlama zamanı səhmdar cəmiyyətin maliyyə hesabatlarının müxtəlif maddələrinin qarşılaşdırılması vasitəsilə əldə edilmiş ayrı-ayrı növdə olan nisbi göstəricilər təhlil edilir. Çünki mütləq indikatorlar bəzən müəssisənin maliyyə durumu haqqında əyani təsəvvür formalaşdırmır. Qərb ölkələrinin əksər müəssisələrinin praktikasında yayılmış olanlarını misal göstərək:

$$A_{x.c} = A_{dövr} - \ddot{O}_c$$

Burada, $A_{x.c}$ – xalis cari aktivlər, $A_{dövr}$ – dövriyyə aktivləri, $\ddot{O}_c$ – cari öhdəliklərdir. Deməli, dövriyyə aktivlərində cari öhdəliklər çıxılmaqla xalis cari aktivlər alınır.

Nümunə:

Əgər 2016-cı ildə $A_{dövr} = 47\,000$ min manat, 2017-ci ildə $A_{dövr} = 52\,000$ min manat, müvafiq olaraq $\ddot{O}_c = 22\,100$ min manat, $\ddot{O}_c = 21\,100$ min manat olarsa, bu halda, 2016-cı ildə $A_{x.c} = 24\,900$ min manat, 2017-ci ildə $A_{x.c} = 30\,900$ manat olar. Keçən illə müqayisədə cari ildə bu aktivlərin artması (6.000 min manat) şirkətin gözlənilən inkişafına şərait yaradır. Balans təhlili edilən zaman ödəmə əmsalı hesablanır:

$$\Theta_{\ddot{O}} = A_{döv} / \ddot{O}_c$$

Göründüyü kimi, dövriyyə aktivlərini cari borclara bölməklə ödəmə əmsalı tapılır. Cari öhdəliklərin və cari aktivlərin artıq dərəcədə az olması göstərir ki, səhmdar cəmiyyət özünə məxsus hesabı ödəməsi zamanı çətinliklərlə üzləşmə ehtimalı ola bilər, normadan qat – qat çox yüksək nisbət isə cari aktivlərin şirkət daxilində qənaətcil olmayan istifadəsini nəzərdə tutur. Ödəmə əmsalının normal göstəricisi 2:1 nisbəti hesab edilir. Bu sənaye müəssisələrinə şamil olunur. Nümunəmizdə ödəmə əmsalə

2016-cı il və 2017-ci illərdə uyğun olaraq 2.1 və 2.4 –dir. Bu isə yüksək tədiyyə qabiliyyətinin olmasına işarədir. Bu səbəbdən cari aktivin hər bir növünün cari aktivin tam həcmində hansı faiz nisbətində yer tutduğunu hesablamaq lazımdır. İl ərzində qısamüddətli öhdəliklər ödənilir. Amma cari aktivlərin hamısını nağd pula dəyişdirmək mümkün olmur.

Cədvəl 1

Cari aktivlərin faizlə tərkibi

Göstəricilər	2016-cı il (%)	2017-ci il(%)
Nağd pul	7,7	2,4
Ödənməli hesablar	47,8	48,7
Əmtəə material ehtiyatları	44,5	48,9
Yekun	100	100

Misaldan göründüyü kimi nağd pulun 5.3% azalması və əmtəə-material ehtiyatlarının 4.4% artması cari aktivlərin faizlə tərkibinin müəssisənin xeyrinə dəyişmədiyini aşkara çıxarır. Belə ki, rəhbərlik tərəfindən nağd pulun azaldılmasının səbəbləri mütləq şəkildə təhlil edilməli və nəticələr çıxarılmalıdır.

Səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyət sahəsindən asılı olan əmtəə və material ehtiyatlarına cəmiyyətin döviryyə aktivlərinin yoxlanması anında ayrıca diqqət edilməlidir.

Maliyyə nəzarətinin reallaşdırılması anında kapital bazarında cəmiyyətin statusunu qiymətləndirməkdən ötrü qiymətli kağızların təftişi və uçotu vacib əhəmiyyət daşıyır. Müəssisələrin buraxdığı özünəməxsus istiqrazları yoxlayan xüsusi auditorlar bu tip qiymətli kağızları maliyyələşdirən aktivlərin meyarlarını müəyyənləşdirir, onların

ödəmə əmsalını nəzərdən keçirir. Ödəmə əmsalı vasitəsilə istiqraz ödənilmə əmsalı müəyyən edilir:

$$\Theta_{i,a} = A_{i,a} / D_i$$

Bu əmsal, göründüyü kimi, istiqrazı ödəyən aktivlərin onların nominal dəyərinə bölünməsi vasitəsilə hesablanır.

Nümunə:

Cədvəl 2

PSG Kapitalda istiqrazların ödənilmə əmsalının hesablanması

Göstəricilər	2016-cı il, min manat	2017-ci il, min manat
Cəmi aktivlər	55.300	65.400
Amortizasiyaya çıxmaqla qeyri-maddi aktivlər	300	400
Cəmi cari ehtiyatlar	11.000	9.000
İstiqrazları ödəyən xalis maddi aktivlər	44.000	56.000
Buraxılmış istiqrazların cəmi nominal dəyəri	13.000	13.000
İstiqrazların ödəmə əmsalı	3.385	4.308

Cədvəl 2-dəki hesablamaya əsasən, PSG Kapitalın 2016-cı ildə buraxmış olduğu nominal dəyəri 1 (bir) manat olan istiqrazın dəyəri 3.385, növbəti ildə isə 4.308 manatdan aktivlər ilə təmin edilmişdir. Bu o deməkdir ki, istiqraz alınması riski aşağıdır, habelə, istiqrazlara vəsait qoyuluşu üzrə etibarlılıq dərəcəsi çox yüksəkdir.

Qərb ölkələrində geniş yayılmış auditor yoxlamasına müvafiq olaraq ölkəmizdə bu şəkildə həyata keçirilir. Buradan aydın olur ki, yoxlamanın məqsədindən, müəssisənin

xüsusiyyətlərindən və digər bu kimi səbəblərdən asılı olaraq həmin göstəricilərin əhatə dairəsi genişlənə bilər.

Qiymətli kağızlar buraxan yetəri qədər emitentlərin, investorların, onların infrastrukturunu və hərəkətini reqlamentləşdirən yetkin normativ hüquqi qanunverici bazanın, qiymətli kağızlara aparılan əməliyyatlara nəzarətin təşkil olması QKB-nın formalaşması üçün ilkin və vacib şərtlər hesab edilir. Bu bazara nəzarət aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir:

- QKB-nın professional iştirakçılarının və emitentlərin fəaliyyətinə icbari tələblərin və bu tələblərin standartlarının müəyyən olunması;
- emissiya prospektlərinin, habelə, qiymətli kağız buraxılışının qeyd edilməsi və nəzərdə tutulmuş öhdəlik və şərtlərə emitentlərin əməl etməsinə nəzarət;
- qiymətli kağıza malik olan şəxslərin hüquqlarının qorunması, həmən hüquqlara QKB-nın peşəkar iştirakçıları və emitentlərin əməl etməsinə nəzarət sisteminin formalaşdırılması;
- QKB-nın peşəkar iştirakçılarının fəaliyyəti üzərində ayrıca razılıq sisteminin işlədilməsi, buna nəzarət olunması;
- qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlara icbari tələblərin, onların aşkar şəkildə yerləşdirilməsinə, qiymətləndirilməsinə (kotirovkasına), tədavülünə, hesablaşma-depozitar fəaliyyətinə, listing və delistinginə tətbiq edilən normaların müəyyən olunması;
- bu sahədə peşəkar fəaliyyətin reallaşdırılması qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;
- AR-da qeydiyyatda alınmış qiymətli kağızların dövlət tərəfindən reyestrinin reallaşdırılması haqqında icbari tələblərin müəyyənləşdirilməsi;
- QKB-nın peşəkar iştirakçıları və emitentlərin AR qiymətli kağızlar haqqında qanununun şərtlərinə əməl etməsinə nəzarətin reallaşdırılması;

- qiymətli kağızlar emissiyasının, emitentlərin, habelə AR ərazisində emissiya reallaşdıran xarici emitentlərin emissiya prospektlərinin standart qaydalarını, o cümlədən onların qeydiyyatı standartlarının təsdiq olunması;
- QKB-nın professional iştirakçılarının öz-özünü sərbəst şəkildə tənzimləyən təşkilatlarının fəaliyyət standartlarının müəyyən olunması;
- burada, reklama dair qaydaların qanunvericiliyə müvafiq müəyyən olması;
- hər bir kəs üçün şəffaf və açıq məlumat sisteminin formalaşdırılmasının təmin olunması;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanın vasitəsilə münasibətlərin dövlət tənzimlənməsinin reallaşdırılması;
- burada, xarici dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxslərin iştirak qayda və normalarının standartlarının müəyyən olunması;

2.2. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə sonradan maliyyə nəzarəti və auditin mövcud vəziyyəti

Qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar üzrə sonradan maliyyə nəzarətinin reallaşdırılması maliyyə ilinin və hesabat dövrünün tam olaraq başa çatdırılmasından sonra aparılır. Təşkilat və müəssisələrin maliyyə planlarının həyata keçirmək, büdcənin icra edilməsi zamanı maliyyə vəsaitlərinin səmərəli surətdə xərclənməsi bu nəzarət vasitəsilə yoxlanılır. Sonradan və ilkin maliyyə nəzarəti bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir, başqa cür desək, sonradan maliyyə nəzarəti ilkin maliyyə nəzarətinin əsasında aparılır. Deməli, sonrakı nəzarət ilkin nəzarət indikatorları (maliyyə əməliyyatlarına dair verilmiş) əsasında həyata keçirilir. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə sonradan maliyyə nəzarətinin mərhələlərini bu formada səciyyələndirə bilərik. Emitent qiymətli kağızların yerləşdirilməsindən sonra (ən gec 30(otuz) gün) qeydiyyat orqanına onların buraxılışının yekun nəticələrinə dair hesabat verir. Hesabatın bu növü Qiymətli Kağızlar

haqqında Əsasnamənin 4 sayılı əlavəsinə uyğun olmalıdır. Qiymətli kağızların buraxılışının nəticələri aşağıdakı ardıcılıqla:

- 1) bu haqda qərarın tikilməsi,
- 2) səhifələrinin nömrələnməsi,
- 3) səlahiyyətli şəxslərin qərarı imzalaması,
- 4) emitentin möhürü ilə təsdiq olunur.

Adı çəkilən Əsasnaməyə uyğun olaraq qeydiyyat orqanı sənədlərin tam şəkildə təqdim olunduğu tarix də daxil olmaqla 2 (iki) həftə müddətində qiymətli kağız buraxılmasının yekun nəticələrinə dair hesabatın reyestrini aparmalı və ya əsaslandırılmış formada imtina etməlidir. Əgər qiymətli kağızların haqqı formasında ödənilmiş əmlak qanunverciliyinə uyğun şəkildə qiymətləndirilməlidirsə, deməli, qiymətli kağız buraxılmasının nəticəsinə dair hesabat və eləcə də, göstərilən əmlakın qiyməti haqqında sərbəst qiymətləndirici şərhı reyestr orqanına verilməlidir. Az miqdarda (hansı ki bu miqdar qiymətli kağız buraxılışına dair qərarla göstərilən miqdarda müqayisədə daha aşağıdır) qiymətli kağız yerləşdirildiyi situasiyada reyestr orqanı buraxılış nəticələrini dair hesabatdakı informasiya rəhbər tutularaq, göstərilən qiymətli kağızların miqdarını yerləşdirilməmiş qiymətli kağızların miqdarına kimi azaldır. Qiymətli kağız buraxılışının yekun nəticəsinə dair hesabatın reyestrinin rədd edilməsi üçün səbəblər, buraxılışın etibarsız, yəni baş verməmiş hesab edilməsi üçün əsaslarla bənzərdir. Qeydiyyat orqanı həmin hesabatın reyestrinin aparılmasından imtina etdikdə emitentə xəbərdarlıq etmək üçün bildiriş göndərməlidir.

Qiymətli kağızlar üzrə yoxlama-ekspertiza aparılmasının həlledici və son addımı yoxlama-ekspertiza işinin nəticələrinin yekunlaşdırılması, buna dair arayışda tam, dəqiq təklif və rəylərin hazırlanmasıdır. Əksər məsələlər müəyyən olunmuş çatışmazlıq və nöqsanların həcmindən və miqdarından deyil, həmin məsələlərin məntiqi şəkildə qiymətləndirilməsi ilə bərabər yoxlama-nəticə arayışında uyğun şəkildə qeyd edilməsindən asılıdır. Praktikaya əsasən deyə bilərik ki, qiymətli kağızlar üzrə audit-yoxlama işlərinin nəticələri əksər hallarda əsassız, məntiqsiz, məzmunsuz kəlmələrlə,

kiçik səhvlərlə şərh edilir. Faktiki olaraq bu sektorda vacib əhəmiyyət daşıyan məsələlər diqqətdən qıraqda qalır. Bu səbəbdən yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun nəticələrinin professionalcasına uyğun arayışda əks olunması, məntiqi cəhətdən nəticə çıxarılması, tamamilə yoxlama-ekspertiza işlərinin faydalılığına pozitiv təsir edir. Yekun arayışda audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin bölmələrdə əks etdirilməsinin özünəməxsus metodiki qaydaları və prinsipləri vardır. Qiymətli kağızlar və maliyyə vəsaitləri üzrə həyata keçirilən yoxlama-ekspertiza işi nəticəsində üzə çıxarılmış kənarlaşmalar, mənimsəmə halları, nöqsanlar və s. situasiyalar öz xüsusiyyətləri üzrə qruplaşdırılır. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə ağır zərər gətirməyən, ancaq uçotda çəşqınlıq yaradan bənzər tipli səhvlər qruplaşdırılmalı, əgər bu səhvlər çox olarsa, məsul şəxslərin adları, sənədlərin rekvizitləri, tarixləri qeyd edilməklə ayrıca bir reyestrə yazılmalıdır. Yoxlama-nəticə arayışında üzə çıxarılmış səhvlər ümumi formada xarakterizə edilməli, nöqsanların təsdiq, habelə sübutu üzrə reyestrə istinad olunmalıdır.

Qeyd edilən əməliyyatlara yoxlama-nəticə arayışında tam və dəqiq şəkildə təsvir verilməlidir. Xərclənən pul vəsaitinin hər birini mənimsəmə halı kimi qəbul etmək olmaz. Bildiyimiz kimi, maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi, o cümlədən xərclənməsində yol verilmiş səhv, qanunun tələblərinə riayət edilməməsi onun israfı ilə nəticələnir. Ancaq israfçılıq hələ də konkret mənimsəmə halı kimi qəbul olunmur. Qiymətli kağızların və pul vəsaitləri üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərində üzə çıxarılan mənimsəmə faktlarının rəsmiləşdirilməsi, onun yekun nəticə arayışında əks olunması metodikası daha fərqlidir.

Qiymətli kağızlar və pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi hallarının rəsmiyyətə alınması və onların sübut olunması çox ciddi məsələ olduğundan, daha dəqiq sənədlərə, faktlara və mənimsənilmənin sübut olunmasıçün dəlillərə istinad olunmalıdır. Praktıkada qiymətli kağızlar və pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi növləri arasında çoxsaylı müxtəliflik mövcuddur ki, onların hər birinin şərh etmək qeyri-mümkündür. Ancaq ən mühüm amillərin, həmçinin praktikada çox rast olunan əksər situasiyaların təhlil edilməsi vacib əhəmiyyət daşıyır. Pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi faktlarının

geniş əksəriyyəti kassa əməliyyatları ilə əlaqəlidir. Bu belə şərh edilir ki, qiymətli kağız və pul vəsaitlərinin realizasiyası vasitəsi məhz kassa əməliyyatlarıdır. O cümlədən, bu əməliyyatların geniş kütləsi kassa əməliyyatlarında toplaşır. Kassa əməliyyatlarında əksər hallarda qarşılaşılan mənimləmə situasiyaları aşağıda sadalananlardır:

- bu əməliyyatlarda məxaric-mədaxilin yekunlarının hesablanması anında orda son rəqəmlərin məqsədli şəkildə və qəsdən azaldılması, yaxud artırılması;
- nağd pulun kassaya mədaxil olunmaması;
- əmək haqqına dair ödəniş cədvəllərində yekunun və rəqəmlərin qeyri-təbii yolla artırılması;
- köhnə əmək haqqına dair keçmiş illərin ödəniş cədvəllərinin cari ildə təzədən məxaricə verilməsi;
- bankdan nağd formada çeklə alınmış pulların mədaxil olunmaması, həmən pulun miqdarının bank çıxarışındakı şriftin dəyişdirilməsilə digər əməliyyatların əks etdirilməsi;
- çek və qiymətli kağızların qeyri-qanuni və qeyri-təbii yolla əldə olunaraq nağd pullara çevrilməsi və s.

Auditor baş verən hər bir hal üçün xüsusi yanaşmaya, habelə həmin halları sübut etməkdə tam və dəqiq metodikaya sahib olmalıdır. Əvvəla auditor kassadan qiymətli kağızların və nağd pulların mənimlənməsinə aid təsdiqedicilərin ilkin sənədlərin rəsmiyyətə salınıb götürülməsi üsullarını bilməlidir. Deməli, mənimlənmə faktları aşkar edilən zaman auditor mövcud qanunverici və hüquqi-normativ aktlar əsasında hüquq-mühafizə orqanlarını rəsmi şəkildə xəbərdar etməlidir. Kassada əmək haqqı cədvəlində, yaxud məxaric-mədaxil orderlərində uyğun düzəlişlər edilməklə nağd pulun mənimlənməsinə icazə verilmişdirsə, bu halda həmən sənədlərin dublikatı (əvəzedicisi) tərtib olunur, məsul olan şəxslər tərəfindən imzalanır, əsas sənəd isə təsdiqedicilərin ilkin dəlil kimi arayışa əlavə edilir. Yekun arayışda mənimləmə situasiyalarının konkret rekvizitlərini, tarixlərini, maddi-məsul şəxsin soyadı, adı və

vəzifəsi auditor tərəfindən qeyd olunmalıdır. Nağd pul əməliyyatlarına aid olan bu tip hallar fərqli şəkildə göstərilməlidir. Bu o deməkdir ki, burada hər xırda detalın-nöqtə vergülün belə böyük əhəmiyyəti vardır. Əksər hallarda qiymətli kağızların və nağd pulun mənimsənilməsi haqqında tematik üsulla xüsusi arayış hazırlanır. Nağd pul əməliyyatları ilə bərabər nağdsız əməliyyatlarda da bank əməliyyatlarına dair nəticələrə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Beləliklə, pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi nağdsız pul əməliyyatlarında bilavasitə deyil dolayı şəkildə reallaşdırılır. Bu o deməkdir ki, bu əməliyyatın həyata keçməsi üçün bir neçə iştirakçının rolu mütləqdir. Nağdsız pul əməliyyatlarında mənimsənilmə podratçı təşkilatların gördüyü iş, habelə xidmətlərdə imkan verdiyi məqsədyönlü səhvlər, göstərmiş olduğu xidmətlərin qeyri-təbii yolla şişirdilməsi, malsatan podratçılardan mal mədaxil olunmadan, qondarma sənədlərə əsaslanaraq, faktiki olaraq alınmamış hansısa mal material qiymətlilərinin əldə olunmasına aid məbləğlərin köçürülməsi və alınmış vəsaitin bölünməsi vasitəsilə edilir.

İstənilən bir halın tədqiq edilməsi və sübut olunması üçün auditordan lazım olan bilik və bacarıqlar tələb edilir. Daha dəqiq desək, nağdsız əməliyyatlarda mənimsənilmə halını sübut etmək üçün uyğun prosedurun aparılması mühümdür. Əvvəla, nağdsız əməliyyatlarda müəssisənin direktoru və baş mühasibinin (sərəncamvericilərin) araşdırılan məsələdə hansı dərəcədə günahkar olduqları müəyyən edilməlidir. Növbəti addımda isə sərəncamvericilərin prosesdə iştirak payının səviyyəsini qiymətləndirməlidir. Daha sonrakı addımda bu əməliyyatların reallaşdırılmasına vasitəçi və yardımçı şəxslər müəyyən edilməli, həmin şəxslərin prosesdə bilavasitə və dolayı şəkildə iştirak payı qiymətləndirilməlidir. Nağdsız əməliyyatlarda mənimsənilmə hallarını rəsmiyyətə salmaqdan ötrü konkret dəlil və faktlar, həmin faktların yaratdığı hallar audit yoxlama aktında müəyyən olunmalıdır. Baş tutan halın hər biri sənəd vasitəsilə təsdiq olunmalıdır. Yoxlama-ekspertiza zamanı aşkara çıxarılmış qanun pozuntusu faktları qruplaşdırılmaqla uyğun qanunverici hüquqi normativ aktlara əsaslanmalıdır. Yoxlama-ekspertiza anı maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarında daha ağır qanun pozuntusu üzə çıxarılmışsa, bu tematik üsulla xüsusi arayış vasitəsilə rəsmiyyətə

alına bilər. Əks halda təhlükəsizlik orqanları vasitəsilə aparılan istintaq gedişatında bir sıra problemlər üzə çıxar bilər. Pul vəsaitlərinin nağd və nağdsız əməliyyatlar üzrə mənimsənilməsi halı praktikada əksər hallarda yekun yoxlama arayışında düzgün qiymətləndirilmir. Yəni ki, mənimsənilən pul miqdarı, mənimsənilmənin forması, qondarma əməliyyatların açılma üsulu doğru müəyyən edilmədiyi səbəbindən ilkin sənədlərlə təsdiq edilmir. Bütün bu deyilənlər, audit yoxlama-ekspertiza işləri zamanı münaqişələrlə nəticələnir. Başqa situasiyalarda isə yoxlama-ekspertiza işlərini aparan mütəxəssis səriştəsizlik, yaxud da qərəzli şəkildə faktiki mənimsənilmiş vəsaitləri artıq xərc kimi, yəni qeyri-düzgün məsrəf kimi rəsmiyyətə salır. Belə ki, vəsaitlərin mənimsənilməsi qanunsuz təsərrüfat əməliyyatlarının aparılması səbəbindən bu və ya digər şəkildə gizlədilir, ört-bas edilir. Buna görə də, pul vəsaitlərinə dair yoxlamaların şərhli auditorlardan ayrıca diqqət tələb edir.

2.3. Qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin təşkili problemləri

Qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin təşkili problemlərini araşdırarkən ilk növbədə qiymətli kağızlar bazarında olan problemlər öyrənilməlidir. QKB-da mövcud olan problemlərə aid etmək olar:

1. Emitent problemi. İnvestisiya qiymətli kağızları toplu şəkildə bazarda yerləşdirilmiş hesab edilən səhmdar cəmiyyətlərin və eləcə də, digər hüquqi-təşkilati qaydada olan emitentlərin mövcud qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq şəkildə idarə edilməsi olduqca mühüm məsələdir. Göstərilən emitentlərin ümumi idarəetmə qaydaları kifayət səviyyədə tətbiq etməmələri, qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq maliyyə-uçot sisteminin yaradılmaması, ardıcılıqla və səhmdarları razı edəcək informasiyaların açıq elan edilməməsi və digər halları kapital bazarının tələblərinə müvafiq emitentlərin formalaşmasının əsas problemləri kimi qeyd edə bilərik.

2. Maarifləndirmə problemi - bazarların fəaliyyət göstərməsi üçün tələbin təklifi dəstəkləməsi, yetəri qədər investorun və maliyyə alətinin olması mütləqdir.

Maarifləndirmə problemi hazırki dövrdə dövlət maliyyə bazarlarında yetəri qədər az yatırımçının və investorun olmasının, bazara dair informasiyaların kifayət etmədiyinin və iqtisadi subyektlərin bazarın potensialından cüzi istifadə etməsinin göstəricisidir.

3. Şəffaflıq problemi - İnvestisiyaların kapital bazarlarında pul bazarına nisbətən daha uzunmüddətli olması, investorun investisiyasını şirkətin gözlənilən strategiyasını və performansını nəzərdə saxlayaraq reallaşdırması emitentlərə dair daha düzgün məlumat almağa şərtləndirir.

4. Məlumatların açıqlığı prinsipinin reallaşması – qiymətli kağız emitentlərinin iş prinsiplərinə dair nəşrlərin artırılması, investisiya obyektini kimi müxtəlif bölmələri xarakterizə edən ixtisaslaşmış nəşrlərin əhatə dairəsinin inkişafı, emitent kompaniyaların qəbul edilmiş reyting qiymətləndirilməsinin tətbiq edilməsi, QKB-ni qiymətləndirmək üçün qəbul edilmiş ümumi indikatorlar sisteminin formalaşdırılması və digərləri hesab olunur.

5. İnvestor institutlarının formalaşmaması – qiymətli kağızlar bazarının başlıca strukturlarından olan investisiya fondları, investisiya bankları, təqaüd fondları kimi strukturların yaradılmaması bazarda dərinliyin, likvidliyin və əməliyyat tutumunun artmasına mənfi təsir etməkdədir.

6. İnvestorların hüquqlarının müdafiəsi problemi – bundan ötrü dövlət ictimai təşkilatlar təmsalında investorların hüquqlarının müdafiəsi sistemini yaratmalıdır.

7. Bazarın qeyri-likvid və kiçik həcmli olması – bazarın başlıca funksiyalarından biri olan bazarın likvid olması, yəni ki, investor malik olduğu aktivləri sürətli formada digər aktivlərə və nəgd pulu çevirə bilmə qabiliyyətidir. Dərin və likvid bazarın formalaşmaması fonunda riskin artması investorları qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan çəkindirir və digər bazarlara istiqamətlənməsinə səbəb olur.

Bütün ölkələrdə səmərəli nəzarətin təşkili sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasının mühüm elementlərindən biri kimi vacib əhəmiyyət daşıyır. Bu anlamda, çox spesifikdir ki, ölkəmizdə qüsursuz nəzarət sisteminin formalaşdırılması, onun

nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının keyfiyyətlərilə uzlaşdırılması dövlət quruculuğu siyasətində hər zaman diqqətdə saxlanılan məsələlərdən hesab olunur. Respublikamızın müstəqil şəkildə demokratik inkişafa başlamasından sonra idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və ölkədə reallaşdırılan köklü iqtisadi islahatlar, habelə, komitə, nazirlik və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının nəzarət-təftiş qurumlarının fəaliyyətinə xitam verilməsi, dövlət qurumlarının onların səlahiyyətlərinə daxil edilməyən yoxlama işlərinin yerinə yetirməsinə qadağa qoyulması və bu yöndə müntəzəm olaraq reallaşdırılan digər məqsədli tədbirlər burada ümumi standartlara müvafiq nəzarət sisteminin yaradılmasına xidmət göstərmişdir. Maliyyə şəffaflığının təmin olunması, nəzarətin müasir tələblərə müvafiq formalaşdırılması yönündə mühüm işlər yerinə yetirilsə də, müəyyən çatışmazlıqlar və problemlər də vardır ki, onların da kənarlaşdırılması ümumi işə müsbət təsir edərdi. Maliyyə nəzarəti haqqında vahid qanunvericilik konsepsiyasının və yaxud aktının mövcud olmaması hal-hazırda maliyyə nəzarəti sahəsində olan başlıca problemlərdəndir. Ölkəmizdə “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanunun qəbul olunması aşağıdakıları müəyyən edəcəkdir:

Maliyyə nəzarətinin aşkarlığını, şəffaflığını, nəticəliliyini, səriştəliliyini, obyektivliyini, təsirliliyini, müstəqilliyini, təhlükəsizliyə və iqtisadi inkişafa təminatının başlıca istiqamətlərini, nəzarətin həddlərini, metod və formalarını, nəzarət orqanlarının hüquqi statusunu, maliyyə nəzarəti və digər idarəetmə orqanları arasında qurulan əlaqələrin yaxşılaşdırılmasını, nəzarət sferasında maraqların toqquşmasına mane olmasını, o cümlədən nəzarət orqanlarının iş prinsiplərinin iqtisadi mexanizmlərini və s.

Maliyyə nəzarətinin təşkilinin başlıca problemlərindən digəri maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulması səbəbindən müvafiq tədbirlərin yetəri qədər yüngül olmasıdır. Hal-hazırda maliyyə nəzarəti mexanizminin təşkilinin əsas problemi kimi dövlət maliyyə nəzarəti və müstəqil audit institutu arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılması, onun beynəlxalq praktikaya uyğun olaraq təşkilinin təmin olunmasıdır. Maliyyə nəzarəti sektorunda mövcud çatışmazlıq və problemlərin cərgəsinə maliyyə nəzarəti qurumları üçün qanunvericiliklə təsdiq olunmuş nəzarətin təşkilinin vahid qayda,

standart və normalarının hazırlanmasını, həmin qurumların kadr hazırlığının kafi olmamasını və digərlərini daxil edə bilərik. Göstərilən təşkilati-struktur məsələlərin zamanında həll olunmasından, nəzarətin təşkilati və hüquqi strukturunun yaxşılaşdırılmasından, elmi-tədqiqatların nəticələrinin müvəffəqiyyətlə tətbiqindən dövlət maliyyə nəzarətinin effektiv və vahid sisteminin yaradılması və onun fəaliyyəti, o cümlədən, tam olaraq dövlətin müvəffəqiyyətli iqtisadi siyasəti birbaşa asılıdır. Müasir şəraitdə ölkəmizin qiymətli kağızlar bazarı az-çox çatışmazlıqlarına rəğmən təkmilləşməyə davam edir. Respublikamızda qiymətli kağızlar bazarının formalaşması üçün əsas sayılan təşkilati-hüquqi və qanunverici-normativ bazanın 1999-2000-ci illərdə yarandığını nəzərə alaraq, o vaxtdan 7-8 il müddətində həyata keçirilmiş tədbirləri QKB-nın inkişafı üçün müvəffəqiyyətli dövr adlandıra bilərik. Bu dövr ərzində bununla əlaqədar bir sıra hüquqi-normativ sənədlər qəbul edilmiş, yeni tənzimləyici qurumlar yaradılmış, bir sıra layihələr reallaşdırılmışdır.

Qiymətli kağızlar bazarlarının hər biri siyasi iqtisadi mühitdən asılı olaraq dövlət orqanları vasitəsilə dinamik şəkildə tənzimlənəlməlidir. Bu prosesin reallaşdırılmasını təşkil edir:

- qanunverici və ideoloji qaydalar rəhbər tutularaq bazarın inkişaf konsepsiyasının işlənib hazırlanması, bu konsepsiyanın həyata keçmə proqramını təşkil və idarə olunması, bazarın iş prinsipinin inkişaf etməsi üçün lazımi aktların tərtib edilməsi və həyata keçirilməsi;
- QKB-da təhlükəsizliyə və maliyyə sahibkarlığına nəzarət yeni bazarlara daxilolmanın nəzarətdə saxlanılması, qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu, investisiya qoyuluşuna maliyyə orqanları vasitəsilə nəzarət, onların sağlam rəqabət etmələri üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, hüquqi və etik normalara əməl olunmaması hallarında qadağaların tətbiq olunması;
- maliyyə bazarlarının mövcud vəziyyəti haqqında gündəlik informasiyaların ilkin mənbələrdə cəmləşməsi (şəxsi və dövlət kanalları işlətməklə qiymətli kağızların satışına aid) və onun təhlil edilməsi;

- “Oyun qaydaları”nı təyin etmək, qeydiyyat və əməliyyat qaydalarını iştirakçıların tələblərinə müvafiq şəkllə salmaqla, onlardan istifadə imkanlarını genişləndirmək;
- QKB-nın vəziyyətinə dair informasiya bazasının təşkil olunması, investorllar üçün informasiyaların açıqlanmasının təmin olunması;
- investorların gözlənilən itkilərdən müdafiə sisteminin yaradılması, eləcə də investisiyaların qarışıq və dövlət sığortalanma üsullarından istifadə edilməsi;
- qiymətli kağızların həddən çox buraxılmasının və qeyri-istehsal bölmələrinə sərf edilən xərclərin dövlət tərəfindən qarşısının alınması;
- fonda bazarında qeyri-dövlət maliyyə vəsaitlərinin və pul formalarının girişinin və qızıl külçələrinin, müxtəlif valyutaların, yeni sikkələrin müdaxiləsinin qarşısının alınması.

Respublikamızın son dövrə qədər QKB-nın fəaliyyətinin tənzimləyən başlıca aktları bu formada təsnifatlaşdırılır, onlara istinadən bazar iştirakçıları ilə münasibətlər həyata keçirilir:

- “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı haqqında” qanun;
- Azərbaycan Respublikasının Mülki kodeksi;
- “Azərbaycan Respublikasının dövlət borcu” haqqında qanun;
- “Bank fəaliyyəti” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu;
- “Əmtəə birjalrı və birja alqı-satqısı” haqqında AR qanunu;
- “Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi” haqqında qanun;
- “Qiymətli kağızlar bazarı” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu;
- “Səhmdar cəmiyyətləri” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu;
- AR hökumətinin cari qərarları və həyata keçirilməsinə dair göstərişlər.
- Prezidentin qiymətli kağızlar bazarının inkişafı haqqında sərəncamları; o cümlədən “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramı.

Hazırkı dövrdə maliyyə bazarının fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətlərini tənzimləyən çoxlu sayda qanunverici sənədlər və qərarların tərtib edilməsi dövlətin iqtisadi-strateji siyasətinə istinadən aparılır. Ancaq mövcud sənədlər əksər hallarda bir-birlərini tamamlamaq yerinə çox zaman bir-birinə əks maddələrlə dolu olurlar. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlarda azar rəqabət mexanizminə ciddi riayət edilməsi, respublika başçısının sərəncam və fərmanlarına əsasən bir-birinə əks olmayan qanun və qərarların dövlət tərəfindən qəbul edilməsində əsas məqsəd bazar iştirakçılarının bir-birilə alqı-satqı edən zaman razılaşma mexanizminin tələblərinə meylsiz riayət edilməsi maliyyə əməliyyatlarında aşkarlıq və şəffaflığın təmin olunmasıdır.

İndiki zamanda qiymətli kağızlarla əməliyyatların dövlət tərəfindən tənzimləmə mexanizmi onu həyata keçirən yerli və mərkəzi təşkilatların birgə əməkdaşlığı əsasında aparılır. Qiymətli kağızlar bazarının dövlət səviyyəsində tənzimlənməsində iştirak edən orqanlar aşağıdakılardır:

1) maliyyə-kredit təşkilatları, hansı ki onlar dövlət hakimiyyətini təmsil edir, o cümlədən:

- Prezident – tapşırıq və sərəncamlar verir;
- Milli Məclis daha çox QKB-nı tənzimləyən qanunlar qəbul edir;
- Hökuməti təmsil edən orqanlar öz səlahiyyətləri çərçivəsində bazara təsir göstərir.

Bunlar, bir qayda olaraq, prezidentin sərəncam və tapşırıqlarının icra mexanizmini müəyyənləşdirir.

2) QKB-nın hər bir fəaliyyət bölməsini tənzimləmə kimi yüksək səlahiyyəti olan idarəetmə orqanları:

- bazarın iş prinsipinə nəzarət edən komissiya – sahibkarlıq fəaliyyətinin yerin yetirilməsi üçün ayrıca icazə verir, qeydiyyat xidmətinin edilməsilə məşğul olurlar. Həmin orqanlar iqtisadi şəraitə bağlı olaraq zərurət yarandıqda QKB-da nəzarətedici və tənzimləyici vəzifə və səlahiyyətlərin yerinə yetirilməsini öhdəsinə götürür.

- AR Maliyyə Nazirliyi (MN) qiymətli kağız buraxılmasını reallaşdıran təsərrüfat subyektlərini qeydiyyatda alır, fond birjalarını, özünü idarəetmə təşkilatlarının və

investisiya şirkətlərinin fəaliyyətə başlaması üçün ayrıca icazə verir, qiymətli kağız buraxılması və onun dinamikada dövriyyəsini dövlət tərəfindən tənzimləyir;

- qiymətli kağızlar buraxılmasına AR Mərkəzi Bankı tərəfindən nəzarət olunur. Kredit əməliyyatlarını icra etməklə qiymətli kağızların satışı, anti-inhisar qaydalarını müəyyən edir, QKB iştirakçıları arasında genişmiqyaslı və etibarlı iqtisadi əlaqələr formalaşdırır;

- anti-inhisar siyasətə istinadən dövlət orqanları bazarın fəaliyyət mexanizmini tənzimləyir. Başqa sözlə, anti-inhisar qaydalarını müəyyən etməklə onların yerinə yetirilməsinə nəzarəti reallaşdırır;

- dövlət vasitəsilə sığorta nəzarəti QKB-da sığorta təşkilatlarının fəaliyyətilə risk səviyyəsini təyin etmək və onun yerinə yetirilməsini müntəzəm sürətdə nəzarət saxlamağına xidmət göstərir. Dövlət tənzimləyici və nəzarətedici orqanlarının başlıca vəzifəsi bilavasitə QKB-nın idarə olunması norma və qaydalarının müəyyən olunmasından, onların yerinə yetirilməsini reallaşdırmaqdan ibarətdir. Əlavə olaraq, dövlət QKB-nın tənzimlənməsi və nəzarəti vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsilə maliyyə sanksiyalarının işlədilməsi üsullarına və s. bu kimi iqtisadi mexanizmlərin təsir gücünə əsaslanır.

Hal-hazırda respublikamızda yeni idarəetmə strukturlarının formalaşdırılması ilə bağlı, maliyyə nəzarətinin bütünlüklə yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsinə dair tədbirlərin hazırlanması başlıca məsələlərdən biri sayılır. Hazırkı zamanda maliyyə nəzarətinin reallaşdırılması respublikanın maliyyə və vergi orqanlar, o cümlədən qanunverici orqanları vasitəsilə yerinə yetirilir.

Qeyd edilənlərə əsasən, respublikamızda dəyişmiş olan sosial-iqtisadi və siyasi mühit, təsərrüfatçılıq şərtləri, nəzarət obyektləri sisteminin xarici və daxili mühitindəki çətinliklərin möcud olduğu vəziyyətdə tematik yoxlamaların və kompleks təftişlərin təşkil olunması və keçirilməsinə dair başlıca məsələləri eyni formada tənzimləyən metodik göstəricilərə və stabil təlimatlara yenidən baxılmasına lüzum olduğu aşkar edilmiş və belə nəticəyə gəlinmişdir ki, göstərilən problemləri dövlət maliyyə nəzarətinin sistemli şəkildə standartlaşdırılması həll etməlidir.

Bazara dövlət qiymətli kağızlarının çıxarılması aktivliyi yüksəldən səbəblərdən olsa belə, bu aktivliyin davamlı olmasından ötrü özəl sektorun da bazarda iştirakı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhətdən qiymətli kağızlar bazarında özəl şirkətlərin də iştirakının təmin olunmasına ehtiyac duyulur. Dövlət tərəfindən elə bir metod istifadə olunmalıdır ki, qiymətli kağızlar bazarında özəl sektorun iştirakı artsın. Bu mövzuda ölkədə korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, özəl şirkətlər tərəfindən korporativ idarəetməyə keçilməlidir. Təəssüf ki, özəlləşdirmə prosesindən sonra korporativ idarəetmə və açıq səhmdar cəmiyyətlər yox, vahid əldən idarə edilən şirkətlər formalaşdı. Və hətta səhmdar cəmiyyət olaraq özəlləşdirilmiş qurumlar da sonradan vahid əldən idarə edilən firmalara çevrildilər. Bu səbəbdən özəl sektorda səhmdar cəmiyyət formasının inkişaf etməməsi daha sonra qiymətli kağızlar bazarının inkişafına da imkan yaratmadı. Vahid əldən idarə edilən firmaların sayı çoxaldıqca qiymətli kağızlar bazarının inkişafının ləngiməsi müşahidə edildi.

III FƏSİL. RESPUBLİKADA QIYMƏTLİ KAĞIZLARLA ƏMƏLİYYATLAR ÜZRƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİTİN TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin mövcud problemlərinin aradan qaldırılması məsələləri

Fəaliyyət göstərən hər bir qiymətli kağızlarla əməliyyat siyasi-iqtisadi şəraitdən asılı olaraq dinamik sürətdə dövlət qurumları vasitəsilə tənzimlənməlidir. Müasir dövrdə qiymətli kağızların tənzimləmə mexanizmi onu həyata keçirən yerli və mərkəzi təşkilatların birgə fəaliyyəti mühtində aparılır. Qiymətli kağız buraxılması, onların dövriyyəsinin təşkil edilməsində, idarə olunmasında dövlətin başlıca məqsədi bazar iştirakçılarını motivasiya etmək və iqtisadi cəhətdən inkişafı maliyyə vəsaitləri vasitəsilə müntəzəm sürətdə təchiz etməkdir. Qiymətli kağızların tədavülünü mükafatlandırmaq, bazarın sabit iştirakçıların maraqlarına diqqət etmək, yeni tələblər üzrə iqtisadi münasibətləri məkan və zamana müvafiq tənzimləmək böyük əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir. Qiymətli kağızların təkamül vasitəsilə inkişaf etdiyi ölkələrdə, hansı ki, bu digər ölkələrdən fərqlənir, bu situasiya bütünlüklə qanunauyğun hesab edilir. Hal-hazırda qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etməsi ancaq sərbəst iqtisadi-siyasi fəaliyyət dövrünə uyğunlaşır. Bu onunla izah edilir ki, əvvəla dirçəliş üçün ölkədə lazımi iqtisadi-inkişaf səviyyəsinin varlığı, ikinci növbədə bu proses zamanı digər ölkələrin praktikasında test edilmiş üsul və formalardan istifadə imkanı formalaşdırılmışdır. Buna görə də ölkəmizdə son illərdə qazanılan sosial-iqtisadi nəticələr, xarici kapitalların iştirakı ilə maliyyə bazarlarına sahə üçün əlverişli olan və yeni təyinatlı yüksək rəqabət qabiliyyətliliyini nəzərdə saxlamaqla qiymətli kağızların tədavülü və dövriyyəsinin təşkil olunmasının vacib əhəmiyyəti vardır. Birja fəaliyyətinə böhran QKB-nin ilk inkişaf fazasında təkamül üsulu ilə deyil, özbaşına aparılan fəaliyyət üstün tutulduğu təqdirdə baş verir. Bunun nəticəsində potensial investorların fond bazarına, habelə bu bazarın iştirakçılarına inamı itə bilər. Qiymətli kağızların tədavül bazarında ayrı-ayrı səbəblərdən komponentlərin dəyişməsi dövlətə

məxsus maliyyə idarəetmə orqanları vasitəsilə qanunvericiliyə əsaslanaraq aparılır. Belə ki, qiymətli kağızların tədavülünü həyata keçirən fond bazarının qüvvətləndirmə prosesinin bazar iştirakçıları üçün hüquqi və iqtisadi aspektdən nəzərə alınmış qanunların tətbiqi böyük rol sayılmaya bilər.

Qeyd edilən bu məqamların hamısı qiymətli kağızların fond bazarının yeni təsis edilən dövründə fəaliyyətini tənzimləməklə onların idarə edilməsini tələb edir. Buna görə də əmələ gələn başlıca problemlər idarəetmə amilinin özündə deyil, məhz bu amilin reallaşdırma forma və üsullarından asılıdır. Əlavə olaraq, dövlət özü investisiya potensialına sahib olduğundan ölkədə qiymətli kağızların buraxılması mexanizmi, bu mexanizmin idarəetmə üsulları müəyyənləşdirilməlidir. 1994-cü ildə ölkədə QKB-nın idarəetmə orqanlarının yenidən təşkil edilməsinə başlanılmış, növbəti illərdə bu proseslər bir qədər də təkmilləşdirilmişdir. İqtisadi fəaliyyətdə yenidənqurmanın reallaşdırılması nəticəsində qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirilməsinə aid qaydaların satış bazarlarında qüvvədə olan standartlarını, bəzi situasiyalarda ayrıca icazələrin verilməsi, nəzarətin aparılması ilə bağlı olan başlıca vəzifələrin əhatə edilməsini İİN (İqtisadi İnkişaf Nazirliyi) həyata keçirir. QKB-nın fəaliyyət sahəsi, onun hüquqi-iqtisadi aspektdən nəzarət funksiyaları özünü idarə etmə formasında bu bazarın professional iştirakçılarının səlahiyyətinə daxil olunur.

İqtisadi münasibətlərin formalaşdırma cəhətlərinə bağlı olaraq QKB-da fəaliyyət sektor üzrə komissiya, bəzi situasiyalarda bu əməliyyatlarda mənafe güdən nazirlik strukturları da iştirak edir. Müəyyən ictimai-iqtisadi mühitlə bağlı 1995-96-cı illərdə ölkə daxilində ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslər vasitəsilə buraxılan qiymətli kağızların tədavüldən kənarlaşdırılması üçün zəruri tədbirlər reallaşdırılmaqla, onların fəaliyyətinə xitam verildi. Depozit edilmiş səhm şəhadətnamələri, təqdimat səhmləri və xəzinədarlıq öhdəlikləri bura daxildir. İqtisadi tərəqqinin təmin edilməsində bütün ölkələrin daxili maliyyə resurslarının artırılma yollarının düzgün müəyyən olunmasına bağlı olduğu kimi, ölkələrarası əlaqələrdə valyuta, maliyyə-kredit münasibətlərinin səviyyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlər arasında maliyyə resurslarının bölgüsü və yenidən

bölgüsü yalnız iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsilə yox, o cümlədən, ictimai-siyasi münasibətlərin hər hansı bir mənada əksər dövlətlərin maliyyə kredit və valyuta vəziyyətinin zəifləməsilə müşayiət edilir. Dünyanın müasir tərəqqisində böyük əhəmiyyət kəsb edən maliyyə-valyuta resurslarının hegemon ölkələrin əlində cəmləşməsi, o biri dövlətlərin inkişafına əngəl olmaqla, onları inkişafdan saxlamaq yolu ilə, müntəzəm maliyyə çatışmazlığı ilə qarşılaşmağa meyl etdirir. Uzun müddət daxilində maliyyə qıtlığından əziyyət çəkən dövlətlər, inkişafdan uzaqlaşmaqla, daha böyük ölkələrdən iqtisadi-siyasi tabelik səviyyəsinə düşürlər. Xalq təsərrüfatı sahələrinin mütənasib inkişafı, dövlətin dünya ölkələri arasında yuxarı reytingə sahib olmasından ötrü ən vacib faktor yetəri qədər dəyişməz iqtisadi maliyyə vəziyyətinin formalaşdırılması tələb edilir. Maliyyə resurslarının sosial-iqtisadi yüksəlişə yönləndirilməsi problemləri birbaşa yuxarı idarəetmə orqanlarının başlıca vəzifəsi olmaqla, onların bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi reallaşdırılaraq təkrar bölgünün edilməsi cəhətinə hər zaman nəzarət edilməlidir. Maliyyə vəsaitlərinin cəmləşməsi və onların xərclənməsi üzərində müntəzəm nəzarət ölkənin idarəetmə fəaliyyətinin ən fəal sahəsi olmaqla, o biri bölmələr üzrə dinamikanı reallaşdırır. Maliyyə problemlərinin dövlət orqanları vasitəsilə məqsədli şəkildə idarə edilməsi, mərkəzləşdirilmiş formada mövcud iqtisadi qanunvericiliyə söykənərək, onları müasir zaman üçün səciyyəvi olan və yeni iqtisadi münasibətlərdən yaranan qanunauyğunluqlarla tənzimləmək tələb edilir. Buna görə də son dövrlərdə ölkə çərçivəsində valyuta və maliyyə-kredit dövriyyəsinə aid MM-in (Milli Məclis) qəbul etdiyi Mülki Məcəlləyə müvafiq qiymətli kağızlar bazarının gündəlik iş prinsiplərinin tənzimlənməsi məcburiyyəti tədricən artmaqdadır.

Hazırkı dövrün zərurətləri baxımından, günümüzdə qiymətli kağızlar bazarının iş prinsipi aşağıda qeyd edilmiş faktorlara istinad olunmaqla iqtisadi münasibətlərə uyğun formada aparılır və həqiqi şəraitə uyğun tənzimlənilir:

-Tədavüldə olan pul həcminə, həmçinin götürülmüş kreditin miqarına borc kapitalının banka bilavasitə təsir etməsi həddi nəzərə alınır və həmin əməliyyatların iqtisadi məhiyyəti zənginləşdirilir.

- Dövlət tərəfindən çıxış edən təşkilatların zəmanətlə depozitlərə əsasən maliyyə şəbəkəsindən borc götürmək imkanlarının artırılmasına səy göstərmək.

- Dövlətin maraqlarının müdafiə olunması və QKB-in vergitutmaya cəlb olunması sahəsində səmərəli dəyişikliklərin həyata keçirilməsi.

- Xarici dövlətlərlə siyasi əməliyyatlar çərçivəsində çoxformalı razılaşmaların müddətinin qısaldılması, habelə sonlandırılması, əcnəbi dövlətlərin ticari-iqtisadi, həmçinin hərbi əlaqələrə təsir edə biləcək daha da yararlı məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi.

Ölkə hökumətinin iqtisadi və siyasi fəaliyyəti zəmnində həyata keçirdiyi tədbirlər və maliyyə böhranının təsir çevrəsinin vaxtında kiçildilməsi nəticəsində dolların kursu ölkəmizdə QK bazarına əsaslı təsirlər etmədi.

Qiymətli kağızların birjadakı kursunun müntəzəm olaraq dəyişilməsi mütləq surətdə bankda olan depozitlərin borc faizinin dərəcəsinə və müəyyən dərəcədə tədavüldə olan istiqrazların dəyərinə təsir edir. Bununla bərabər, vergi və vergitutma qaydalarına tətbiq olunan dəyişikliklər də qiymətli kağızların dəyərinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi rol oynayırlar. Vergi ödəyiciləri üzərinə artıq vergi yükünün qoyulması aşırı qiymət dəyişkənliyini azaltdığı üçün, bu cür hal QKB-da pul kapitalı üçün münasib şərait yarada bilər. Yalnız vergilərin ümumi artırılması deyil, həm də vergi artımının həyata keçirilmə formaları mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Məsələn, aksiz vergisinin payının artırılması yığımlara əsasən müəyyən edilmiş vergi payının saxlanması baxımından gələcəkdə yığının çoxalmasına gətirib çıxara bilər.

Vergi yükünün çoxaldılması halında korporasiyaların istehsal fəaliyyətinin fasiləsizliyini təmin etmək üçün bankların borc vəsaitlərinə zərurət artır. Bu anda təşkilatın gəlirinin hansı qisminə vergi məbləğinin yüksəldilməsini müəyyən etmək lazımdır. Eyni formada borc ödəmə faizinin və amortizasiya ayrılımlarının səviyyəsi təşkilat və müəssisələr üçün olduqca zəruridir. Buna bağlı şəkildə qiymətli kağızların, o

cümlədən qısamüddətli istiqrazların tutumu yüksəlməklə cəmi borcun kəmiyyətinin çoxalmasına səbəb olur.

Vergiyə cəlb edilmənin artması ölkənin sərbəst pul kapitalına tələbini azaldır. Belə ki, birjada səhm sahiblərinin qazandıqların gəlirin miqdarının azalmasından asılı olaraq qiymətli kağızların kursunun aşağı düşməsilə onların gəlirlərinin endirilməsinə səbəb olur. Qeyd edilən faktorların əhatə sferasını məhdudlaşdırılması digər qiymətli kağızların yenidən əldə olunması üçün hüquqi şəxslərdə pul vəsaiti çatışmazlığına yol açar.

İctimai kapitalın yenidən istehsal edilməsi üçün vəziyyətin pisləşməsi ölkənin maliyyə qıtlığını aradan qaldırmaq məqsədi ilə onu digər maliyyə mənbələrinə üz tutmağa vadar edir. Birjada qiymətli kağızların kursunun aşağı düşməsi əhaliyə verilən faizlərin və dividendlərin ödənilməsi üçün korporasiyalar tərəfindən ehtiyatda olan maliyyə vəsaitlərini səfərbər etməyə məcbur edir. Göstərilən faktor əhaliyə məxsus gəlirləri yüksəltməyə səbəb olsa belə, təşkilat və müəssisələrin gözlənilən gələcək maliyyə nəticələrini zəiflədir.

Ölkə daxilində istifadə edilən xarici investisiyaların sığorta olunması QKB-nın fəaliyyət sahəsinə müəyyən dərəcədə təsir edir. Sığorta müqavilələri əksər hallarda dövlət orqanlarına məxsus sığorta təşkilatları vasitəsilə bağlanır. Xarici partnyorların fəaliyyətini üstün tutan dövlət idarəetmə orqanları ölkənin qiymətli kağızlarının satış həcmi xarici bazarlarda yüksəltməyə cəhd göstərirlər. O cümlədən, beynəlxalq kapitalın milli bazarlarda hərəkətində, hökumətin maraqlarının təmin edilməsində hüquqi-iqtisadi normalardan əhəmiyyətli dərəcədə çox istifadə edilir. Gəlirlərin paylanması mexanizminin zəif inkişafı korporasiyaların iqtisadi istiqamətdə geri qalmasına səbəb olur. Nəticə etibarilə, əlavə kapitaldan istifadə olunmasından əldə edilmiş gəlirlərin bir qisminin sərf edilməsi tələb olunur. Bu vəziyyətdə milli iqtisadiyyatda olan istehsal gücünün inkişafı zəifləyir, ölkədə rəqabət qabiliyyəti az da olsa aşağı düşür. Üstəlik o, çox sayda itki verməyə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində beynəlxalq əmək bölgüsünün imkanlarından əlverişli şəkildə istifadə olunmamasını və xalq təsərrüfatında qeyri-təbii yolla itkilərin həcmi yüksəldir.

Dünyanın bəzi ölkələri əmək bölgüsünün maliyyələşməsində daha çox birja mexanizmini işlətməklə işçi axınının tənzimlənməsində aktiv şəkildə iştirak edirlər.

3.2. Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Son illər ərzində respublikamızda qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə nəzarətin təşkili sahəsində bir sıra islahatlar reallaşdırılmışdır. Həmin dövr ərzində qiymətli kağızlar bazarının tənzimləyici-hüquqi bazasının mütərəqqi beynəlxalq praktikaya uyğunlaşdırılması sahəsində tədbirlər görülmüşdür.

Bildiyimiz kimi, qiymətli kağızlar bazar iqtisadiyyatının maliyyə alətidir və o, investisiya, həll, ödəniş, təşkilati və s. problemləri həll edir. Qiymətli kağızlar büdcə kəsrinin, ödənişlərin, kreditin, ipotekanın və təhlükəsizliyin təmin olunması, əmtəələrin dövriyyəsinin formalaşmasının, nizamnamə kapitalının dəyişdirilməsinin, mülkiyyətin dəyişdirilməsinin və yenidən qurulmasının, habelə digər kommersiya əməliyyatlarının daha çox intensivləşməsinin və sərmayələrə maliyyə investisiyalarının təmin edilməsi məqsədilə istifadə olunan maliyyə vasitəsidir.

2015-ci ilədək ölkəmizin qiymətli kağızlar bazarına nəzarət edən 15-ə qədər investisiya şirkəti fəaliyyət göstərirdi. Bu göstərici həmin il “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” yeni qanunun qəbulundan sonra təxminən iki dəfə azalmışdır. Bunun səbəbi yeni qanunvericiliyin şirkətlərə qarşı çoxsaylı tələblər, misal üçün, təşkilati-hüquqi formanın MMC-dən (məhdud məsuliyyətli cəmiyyət) səhmdar cəmiyyətə dəyişdirilməsi, başqa sözlə, korporativ idarəetməyə keçid tələbinin qoyulmasıdır.

Yeni tələblərə əsaslanaraq 6 investisiya şirkəti uyğunlaşmışdır. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının qərarından sonra Bakı Fond Birjasının siyahısına “Xalq Kapital” qəbul olunmuşdur.

Hazırda 7 investisiya şirkəti fəaliyyət göstərir. Bakı Fond Birjasının açıqlamasına əsasən 7 investisiya şirkətinin illik dövrüyyəsindəki sıralamasına görə “UniCapital” ən yüksək - 1 186,735 mln. manatlıq göstərici ilə renkinqə başçılıq edir.

Cədvəl 3

İnvestisiya şirkətlərinin renkinqi (Fevral, 2018-ci il)

№	İnvestisiya Şirkətinin adı	Əməliyyatların həcmi, AZN
1	UniCapital	1 186 734 665,04
2	Paşa Kapital	1 139 234 383,13
3	İnvestAZ	948 268 343,78
4	AzFinance	816 602 619,31
5	Xalq Kapital	222 954 014,42
6	PSG Kapital	88 201 199,10
7	Kapital Menecment	-

Qeyd edək ki, törəmə maliyyə alətləri bazarında "İnvest-Az" İnvestisiya Şirkəti likvidlik təminatçısı kimi çıxış edir.

Unicapital 2018-ci ilin aprelində yüksək gəlirli istiqrazların emissiyasının anderrayteri olmuşdur. Korporativ qiymətli kağızlar bazarında ilkə imza ataraq Unibank, yerli şirkətin 3 mln manatlıq istiqrazına təminatçı olmuşdur. Unibankın təminat verdiyi, habelə "METAK" MMC-in buraxdığı faizli, adlı, təmin edilməmiş, sənədsiz istiqrazların emissiyası artıq Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Unicapital İnvestisiya şirkəti "METAK" MMC-nin yeni istiqraz emissiyasını həyata keçirəcək. Emissiya həcmi 3 mln, 1 ədədinin nominal dəyəri isə 1 000 AZN, miqdarı 3 000 ədəd olan METAK istiqrazlarının gəlirliliyi illik 12%-dir. Tədavül müddəti 1 il olan bu istiqrazların faizləri hər növbəti ay ödənilir.

METAK istiqrazları elə bir investisiya qiymətli kağızıdır ki, müəyyən olunmuş dövrlər üzrə faiz gəlirini və eləcə də istiqraz müddətinin sonuna qoyulmuş ilkin vəsaiti əldə etmək hüququnu verir. Hazırda mövcud olan uçot dərəcəsi, o cümlədən banklar tərəfindən təklif olunan əmanətlərin faizlərinə nəzərən, yüksək gəlirlililiyinə görə METAK istiqrazları ən yaxşı investisiya alətlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Mövcud şəraitdə qiymətli kağızlar bazarında METAK istiqrazları gəlirlilik baxımından yerli valyutada dövriyyədə olan digər korporativ istiqrazlara nəzərən irəlidedir. Bu istiqrazlar yüksək likvidliyə də malikdir. Hər bir alıcı ayda 1 dəfə olmaqla, öz istiqrazlarını Unibanka geri satmaq imkanına sahib olacaqlar. Unibank və METAK yerləşdiriləcək istiqrazların 100% təminatçılarıdır. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının məlumatlarına əsasən METAK istiqrazları artıq hərraca yerləşdirilib. İnvestorların METAK istiqrazlarına olan tələbinin çoxalması, istiqrazların təkrar bazar, habelə repo əməliyyatlarına da olan marağın əhəmiyyətli dərəcədə çox olacağını deməyə əsas verir. Qeyd olunanlarla bərabər, istiqrazlara tələbin yüksəlməsi, qiymətli kağızlar bazarına olan etibarın da göstəricisidir. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üzrə yeridilən siyasətinin, o cümlədən bazarın infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinin nəticəsi kimi investor və emitentlər Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasına və investisiya şirkətlərinə müstəqil formada müraciət edərək məlumat ala bilərlər. Nəticə etibarilə, bu, qiymətli kağızların Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasında qeydiyyatını, sonra isə BFB-də yerləşdirmə proseslərini lazımi dərəcədə asanlaşdırır. Qeyd edək ki, METAK istiqrazlarının yerləşdirilməsi qiymətli kağızlar haqqında qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq BFB-nın yüksək sürətli və universal ticarət imkanları formalaşdıran platforması ilə kütləvi təklif olmuşdur. Bütün bunlar ticarətin təhlükəsiz, ədalətli təşkil edilməsi üçün şərtlər təklif edir, investor bazasının böyüməsinə müsbət təsir edir.

Qiymətli kağızlar bazarının təkmilləşdirilməsi üçün bazarda iştirakçılarının - investor və şirkətlərin sayının artması olduqca vacibdir. Ölkədə korporativ idarəetmə formasının inkişaf etdirilməsi, o cümlədən QKB-da səhm satışlarının aktivləşməsi

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə həmçinin bir ənənənin formalaşmasına ehtiyac duyulur. Səhmdar cəmiyyətlər müəssisənin inkişaf etdirilməsi üçün zəruridir. Belə ki bu, kənardan vəsait cəlbinə, hesabatlılığın formalaşmasına və şəffaflığın yaranmasına səbəb olur. Özəl sektorda bu baxımdan səhmdar cəmiyyətlərin formalaşmasına, habelə dövlət tərəfindən bu prosesin təşviq olunmasına ehtiyac vardır ki, gələcəkdə bu inkişaf müşahidə oluna bilsin. Növbəti mərhələdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafı özəl sektorun burada hansı səviyyədə təmsil edilməsinə bağlı olacaqdır. Dövlət tərəfindən özəl sektorun iştirakı təmin olunduğu halda, gələcəkdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafı müşahidə ediləcəkdir.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının məlumatlarına əsasən ötən ildə Azərbaycanda digər sahələrlə bərabər qiymətli kağızlar bazarı da inkişaf edərək 2,4 dəfə böyümüşdür. Bakı Fond Birjasının məlumatına əsasən Bakı Fond Birjasında 2017-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində bütün alətlərlə keçirilən əqdlərin ümumi həcmi 13 mlrd. 618,5 mln. AZN təşkil edib. Bu isə 2016-cı ilə nəzərən 2,4 dəfə çoxdur. Bakı Fond Birjasında 2017-ci il 27 dekabr tarixində Azərbaycan Mərkəzi Bankının 350 mln manat həcmində, tədavül müddəti 28 gün olan qısamüddətli notları hərracda yerləşdirilmişdir. Qiymətli kağızlar bazarındakı gəlirlərin vergidən azad edilməsi təklif olunur. Mərkəzi Bank qiymətli kağızlara edilən investisiyaları 3 dəfəyə qədər artırmışdır.

2018-ci ilin ilk rübündə qiymətli kağızlar bazarında artım müşahidə edilib, müsbət kəmiyyət göstəriciləri ilə bərabər əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri də qeydə alınıb. Belə ki, cari ilin yanvar-mart ayları ərzində qiymətli kağızlar bazarında 6.2 milyard manat həcmində əməliyyat aparılmışdır. Bu 2017-ci ilin I rübü ilə müqayisədə 2.7 dəfə çoxdur. Bu əməliyyatların 3 mlrd. manatı (48%) ilkin bazarda, 3.2 mlrd. manatı (52%) isə təkrar bazarda reallaşdırılmışdır. O cümlədən, 90%-i valyuta əsaslı fərq müqavilələrinin payına düşən törəmə maliyyə alətləri ilə aparılan əməliyyatların həcmi 2.6 mlrd manat təşkil etmişdir. Ötən ilin I rübü ilə müqayisədə 2018-ci ilin ilk rübü ərzində 79 dəfə və daha artıq repo əməliyyatı aparılmışdır ki, bu əməliyyatların

həcmi 215 mln. manat olmuşdur. Ümumilikdə, hesabat dövrü ərzində 4.1 mlrd. manat həcmində qiymətli kağızların dövlət qeydiyyatı aparılmışdır.

2018-ci ilin I rübündə maliyyə institutları və real sektor təmsilçiləri tərəfindən fond bazarı vasitəsilə öz kapitallarını artırılması təşəbbüsləri korporativ qiymətli kağızlar bazarının səhm segmentində əməliyyatların həcmnin artmasına gətirib çıxarmışdır.

Son zamanlar qiymətli kağızlar bazarının oyunçularının sayında artım müşahidə edilir. Qeyd edək ki, Dövlət Neft Şirkəti və Maliyyə Nazirliyi öz qiymətli kağızlarını bazara çıxartmışdır. Bütün bunlarla bərabər, özəl sektorun da bazarda fəal olması olduqca vacibdir. Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən bazara çıxarılan qiymətli kağızlara böyük tələbat oldu. Çünki, həmin qiymətli kağızların – SOCAR istiqrazlarının dəyəri dollarla ifadə edilirdi. ARDNŞ banklarla müqayisədə istiqrazlara daha yüksək dividend təklif edirdi. Sığortalanan əmanətlərin faizi 3% olsa da, bir sıra banklarda dollarla ifadə edilən əmanətlərin faizi 0,5-1% arasında dəyişir. Ancaq ARDNŞ-ın qiymətli kağızlara 5% dividend təklifi həmin istiqrazlara olan tələbin və marağın artmasına səbəb oldu.

Respublikada kapital bazarının inkişaf etməsi banklara uzunmüddətli və daha ucuz vəsait cəlbinə, daha çox maliyyə alətinin əldə olunmasına imkan verəcəkdir. Bununla yanaşı, kapital bazarının inkişaf etməsi həmçinin korporativ müştərilərin işini asanlaşdırır və onların banklardan asılılığını aşağı sala, investorlara bilavasitə çıxış imkanlarının formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Bunun üçün makroiqtisadi sabitliyin olması olduqca mühümdür. Qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etməsi məqsədilə müvəqqəti olsa da bu sektordan əldə edilən gəlirlər, investorlara ödənilən dividendlər vergidən azad olunmalıdır. Qeyd edək ki, hazırda SOCAR istiqrazlarından əldə edilən gəlirlər vergidən azad edilmişdir.

Qiymətli kağızlar bazarına nəzarətin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası üzvlük üçün “IOSCO” təşkilatına müraciət etmişdir.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasında Palatanın əsas icraçısı olduğu “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri” üzrə, o cümlədən icraçısı olduğu digər strateji yol xəritələrində nəzərdə tutulmuş tədbirlər həyata keçirilmişdir. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasından alınan məlumat əsasən, Strateji Yol Xəritələrinin icrası ilə əlaqədar müəyyən olunmuş Palatanın daxili Əməliyyat Planında nəzərdə tutulan tədbirlər reallaşdırılmışdır. Yol Xəritələrinin icrası ilə əlaqədar yaradılmış işçi qruplarının rəhbərləri tərəfindən çoxsaylı işlər görülmüşdür. Maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsi yönündə yerinə yetirilmiş işlərə dair qeyd edə bilərik ki, hal-hazırda banklar, beynəlxalq kart təşkilatları, xidmət mərkəzləri və digər əlaqədar beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə Palatanın hazırlanmış olduğu “Ödəniş xidmətləri və ödəniş sistemləri haqqında” Qanun layihəsinin müzakirəsi aparılır.

Bütün bunlarla yanaşı, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşməsi prosesində alternativ maliyyə alətlərinin istifadə miqyasının genişləndirilməsi, maliyyə xidmətləri sferasında hesabatlılığın şəffaflığının yüksəldilməsi, nəzarət və tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair işlər görülmüşdür. Qeyd edək ki, bu istiqamətlər üzrə peşəkarlığın və şəffaflığın yüksəldilməsi üçün Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası beynəlxalq orqanlarla sıx əməkdaşlıq edir. Qiymətli kağızlar bazarının beynəlxalq bazarlara integrasiyanın təmin olunması məqsədilə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən “IOSCO” beynəlxalq təşkilatına üzvlük barədə araşdırmalar aparılıb və artıq assosiativ üzvlüklə əlaqədar ilkin müraciət olunub. Xatırladaq ki, qiymətli kağızlar bazarlarında qlobal standartları “IOSCO” müəyyənləşdirir. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının “IOSCO”ya üzvlüyünün təmin olunması qiymətli kağızlar bazarında nəzarət, tənzimləmə, investorların hüquqlarının müdafiəsi, eləcə də bazarda effektivliyin və şəffaflığın təmin olunmasına dair beynəlxalq standartların tətbiq edilməsinə töhfə verəcəkdir. Bu istiqamətdə nəzərdə tutulan tədbirlərin vaxtılı-vaxtında icrası aidiyyəti struktur bölmələrinin vəzifəsidir.

Palatanın “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin və “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi

üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nin tələblərinə müvafiq olaraq Milli Depozit Mərkəzi tərəfindən qiymətli kağızlar bazarının dərinləşməsi, onların xarici depozitarlara inteqrasiya etməsi üçün texniki və həmçinin hüquqi məsələlərin həllinin sürətləndirilməsinin və digər başlıca istiqamətlər müəyyən edilmişdir.

Son dövrlərdə kapital bazarlarının təkmilləşdirilməsi üzrə atılmış addımlar qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə maliyyələşmə üçün böyük imkanlar yaradıb. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının ölkədə yerinə yetirilən geniş iqtisadi islahatların tərkib hissəsi kimi kapital bazarlarının inkişafı, real sektorun qiymətli kağızlar bazarı ilə maliyyələşməsi təşəbbüslərinin artımı, iqtisadiyyatın real sektoruna sərbəst vəsaitlərin cəlbi üzrə lazımi tədbirlər həyata keçirilmiş, eləcə də strateji yol xəritələri vasitəsilə yeni çağırışlara müvafiq təkmilləşmə istiqamətlərinin müəyyənləşdirilərək onların icrasına start verilmişdir. Bu istiqamətdə kapital bazarları vasitəsilə maliyyələşmənin təşviq olunması, təksahiblik düşüncə tərzinin dəyişdirilməsi, listinqə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, yerli bazarlara xarici investorların cəlb olunması, o cümlədən bu sektorda şəffaflığın yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə bazarlarının inkişafına dair “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin II strateji hədəfinin icrasının təmin olunması məqsədilə reallaşdırılacaq tədbirlərdə iqtisadiyyatın əhəmiyyətli sektorlarından olan 5 şirkətin IPO bazarına fond birjasında listinqə çıxarılması hədəflənir (Initial Public Offers - ilkin kütləvi təklif).

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və audit ilə bağlı təhlilləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, son 20 ildə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələri kimi, qiymətli kağızlar bazarı əhəmiyyətli dərəcədə institusional inkişaf yolu qət etmişdir. Qeyd edək ki, iqtisadi kateqoriya kimi qiymətli kağızlar investisiya potensialı, xərc, gəlirlilik, likvidlik, müstəqil dövriyyənin mövcudluğu, dövriyyənin sürəti kimi iqtisadi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Bazar iqtisadiyyatında qiymətli kağızların yeri və onun rolu paylama, yenidən bölüşdürmə, nəzarət və təşviqat, aparılan mühasibat funksiyaları ilə bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatının əvəzsiz atributu balanslaşdırılmış qiymətli kağızlar bazarıdır. Bu bazarın əsas problemlərindən biri maraqlı tərəflərin sadə və etibarlı maliyyə nəzarəti üçün şəraitin yaradılmasıdır.

Müasir dövrdə qiymətli kağızlarla aparılan ticarət maliyyə bazarlarında reallaşdırılan əməliyyatların vacib hissəsini təşkil edir. Qiymətli kağızların buraxılması, onların bazarda yerləşdirilməsinə sərbəst pul vəsaitlərinin səfərbər olunması, habelə sosial iqtisadi inkişafa doğru istiqamətləndirilməsinin əlverişli yoludur. Nəticə etibarilə, müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin dövriyyə sürəti çoxalır, dövlətin investisiya üçün əlverişli imkanı formalaşır ki, bu da öz növbəsində iqtisadi artıma gətirib çıxarır. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişafı üçün ilkin şərt qiymətli kağızlar buraxan yetərincə emitentlərin, investorların, qiymətli kağızların infrastrukturunu və hərəkətini reqlamentləşdirən normativ qanunverici bazanın və onlarla aparılan əməliyyatlar üzrə təkmilləşdirilmiş nəzarətin olmasıdır. Müəssisə və təşkilatlarda qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların nəzarət və auditinin məqsədi qiymətli kağızlar üzrə aparılan əməliyyatların qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmasını və bu əməliyyatların təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin xeyrinə istifadəsini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Dissertasiya işində müasir vəziyyət araşdırılarkən belə nəticəyə gəlinmişdir ki, qiymətli kağızlar bazarında mövcud olan emitent, maarifləndirmə, şəffaflıq, məlumatların açıqlığı prinsipinin reallaşması, investor institutlarının formalaşmaması,

bazarın qeyri-likvid kiçik həcmli olması və investorların hüquqlarının müdafiəsi problemlərinin effektiv surətdə aradan qaldırılması nəzarət orqanlarının başlıca vəzifəsi olmalıdır.

Bütövlükdə, qiymətli kağızlarla əməliyyatlara nəzarətin təkmilləşdirilməsi və qabaqcıl idarəetmə praktikasının formalaşdırılması məqsədilə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən müəyyən dövrlərdə strateji planlaşdırma mexanizmləri tətbiq olunmuşdur. Digər tərəfdən Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası üçün beynəlxalq əlaqələr və əməkdaşlığın formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizin kapital bazarındakı ixtisaslaşmış orqanlar, beynəlxalq maliyyə institutları və digər dövlətlərin tənzimləyicilərilə qarşılıqlı və davamlı münasibətləri mövcuddur. Qeyd edilən əlaqələr qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etməsi və tənzimlənməsində istifadə edilir. Maliyyə sisteminin vacib bölməsi olan qiymətli kağızlar bazarının inkişafı daima diqqət mərkəzində olmalı, bu sektorda mütərəqqi təşkilati və hüquqi tədbirlər reallaşdırılmalıdır. Bunun nəticəsidir ki, qiymətli kağızlar bazarında vacib normativ hüquqi baza və tənzimləmə mexanizmləri, hesablaşma və klirinq sistemləri, ticarət, maliyyə vasitəçiliyi institutları formalaşdırılmış və təkmilləşdirilməkdədir.

Təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı üçün geniş maliyyə sahəsi, xüsusilə, yüksək fayda ilə fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar bazarının mövcudluğu vacibdir. Qiymətli kağızlar bazarının yeni səviyyəyə yüksəldilməsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi imkanlarını artırır, maliyyə ehtiyatlarının real sektora cəlb olunmasını, habelə sahələrarası investisiya axınlarını asanlaşdırır, o cümlədən, korporativ idarəetmə, təsərrüfat fəaliyyətində transparantlığın yüksəldilməsi kimi lazımi tələblər irəli sürməklə tam şəkildə iqtisadi sistemin daha əlverişli fəaliyyətini təmin edir.

Qiymətli kağızlar bazarının institusional iqtisadi inkişafı, fond bazarı alətləri üzrə ticarətin şaxələndirilməsi, tamamilə kapital bazarlarının fəaliyyətinin yuxarı səviyyədə təmin olunması bazar haqqında hüquqi normativ bazanın mütərəqqi beynəlxalq praktikanın nəzərə alınması şərtilə təkmilləşdirilməsini tələb edir. Əvvəla, qiymətli kağızlar bazarı və fond birjası üzrə müasir tələblərə müvafiq yeni qanunun işlənilməsi

hazırlanması, qəbulu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bütün bunlara əlavə olaraq, qiymətli kağızların buraxılışı, onların reyestri, ilkin və təkrar bazarda aparılan qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə adekvat tənzimləmə məsələləri diqqət mərkəzindədir. Qiymətli kağızların ədalətli bazar dəyərimin yaradılmasının təmin olunması, kapital bazarında hüquq pozuntularına qarşı cərimə və məsuliyyət mexanizmlərinin beynəlxalq praktikaya uyğunlaşdırılması təmin olunmuşdur.

Hazırda qiymətli kağızlar bazarının inkişafı, ona nəzarət edilməsi və tənzimlənməsi potensialının gücləndirilməsi Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının fəaliyyət gündəliyinin predmetləri hesab edilir. Buna nail olmaq üçün aşağıdakı işlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur:

- mütərəqqi tənzimləmə və nəzarət mexanizmlərinin formalaşdırılması və bu mexanizmlərin tətbiqi üzrə professional hazırlığın təmin olunması;
- qiymətli kağızlar bazarında sistem xarakterli risklərin zamanında aşkar edilməsi;
- bazarın effektiv şəkildə tənzimlənməsi vasitələrinin tətbiq olunması;
- bazar iştirakçılarının iş prinsiplərinə nəzarətin gücləndirilməsi;
- professional fəalliyətin lisenziyalasdırma prosesinin sistemləşdirilməsi;
- riskə əsaslanan nəzarət sistemi ilə maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi;
- qiymətli kağızlar bazarında məlumatların açıqlanması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və hesabatlılığın gücləndirilməsi;
- hesabat və məlumatların fasiləsiz şəkildə sistemli təhlili nəticəsində bazarda bağlanmış əqdlərin transparantlığının yüksəldilməsinin, insayder ticarəti və manipulyasiya situasiyalarının vaxtlı-vaxtında aşkar olunmasını təmin edilməsi;
- Qiymətli kağızlarla əməliyyat sektorunda hüquqi məsuliyyətin gücləndirilməsi və əlverişli təsir mexanizmlərinin formalaşdırılması, o cümlədən, sərmayədarların hüquqlarının müdafiəsi işləri təkmilləşdirilməsi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 2015.
2. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının Nizamnaməsi. Bakı, 2016.
3. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı, 2016.
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 54-cü Fəsil. Bakı, 2000.
5. “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı haqqında” qanun. Bakı, 2004.
6. “Səhmdar cəmiyyətləri” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1994
7. "2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramı. Bakı, 2011
8. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 1999-cu il №16.
9. Qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində bəzi fəaliyyət növlərinin lisenziyalasdırılması qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (8 noyabr 1999-cu il № 202).
10. Abbasov A.H., Qiymətli kağızlar bazarı, “Mühasibat uçotu” . Bakı, 2000.
11. Xankişiyev B.A. “Maliyyə nəzarəti” . Bakı, 2002.
12. Bağirov D.A., Həsənlı M.X. “Maliyyə” Bakı, 2011.
13. Məmmədov Z.F. “Pul, kredit, banklar, qiymətli kağızlar və valyuta”. Bakı, 2005.
14. Abbasov A.H. “Qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişaf perspektivləri”. Bakı, 2005.
15. Novruzov N., Hüseynov X. “Maliyyə” Bakı-2007.
16. Kərimov A.E., Babayev A.A “Qiymətli kağızlar bazarı”. Bakı, 2003.
17. Abbasov A. “Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar”. Bakı, 2007.
18. Şahbazov K. “Maliyyə resursları və maliyyə bazarı”. Bakı 2005.

- 19.Əfəndiyev E. “Qiymətli kağızlar (normativ sənədlər toplusu)”. Bakı, 2000.
- 20.V.T.Novruzov, R.Ə.Zülfüqaradə “Auditin əsasları”. Bakı, 1998.
- 21.Musayev A.F., Vəliyev N.N., Quliyev A.S. “Qiymətli kağızlar bazarı” Bakı, 2001.
- 22.Sadiqov M.M “Maliyyə potensialının formalaşması problemləri”. Bakı, 2002.
- 23.Abbasov A.H., “Maliyyə bazarının formalaşması”. Audit jurnalı, 2001.
- 24.Abbasov A.H., “Qiymətli kağızlar bazarı və onun iqtisadiyyatda rolu”. “Audit” jurnalı, 2001.
- 25.“Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit” elmi-praktik konfransın materialları – Azərnəşr, 1999.
- 26.Abasov A. “İqtisadi qloballaşma və maliyyə sferasının müasir inkişaf meylləri” – “İqtisadiyyat və audit” elmi-praktiki jurnalı. Bakı, 2006-cı il
- 27.Серебрякова Е.А. “Мировой опыт регулирования ценных бумаг” 2004.
- 28.Качафуйев А.Г. “Ценные бумаги: виды разновидности” 1997.
- 29.С.Тертышный “Рынок ценных бумаг и методы его анализа” Питер 2004.
- 30.Багиров Д.А Финансовый рынок Азербайджана и аудит его не банковских институтов Изд. СПбГУЭФ 1997.
- 31.В. С. Золотарев. «Рынок ценных бумаг». Издательство «Феникс». Ростов-на-Дону. 2000.
- 32.Едронова В.Н., Мизиковский Е.А. “Учёт и анализ финансовых активов: акции, облигации, векселя», Издательство Москва, 2000.
- 33.www.fimsa.az
- 34.www.e-qanun.az
- 35.www.banker.az

XÜLASƏ

Dissertasiya işində Azərbaycanda qiymətli kağızlarla əməliyyatlara nəzarətin təşkili xüsusiyyətləri araşdırılmış, perspektivlər və inkişaf meyilləri tədqiq edilmiş və öncül beynəlxalq praktikaya müvafiq maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən olunmuşdur. Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq, qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin nəzəri əsasları öyrənilmiş, qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin təşkilinin müasir vəziyyətinin təhlil edilmiş, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə ilkin, cari və sonradan maliyyə nəzarəti və auditin mövcud vəziyyəti təhlil edilmiş və bu sahə üzrə maliyyə nəzarəti və auditin təşkili problemləri araşdırılmışdır. Respublikada qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri araşdırılmış, qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin mövcud problemlərinin aradan qaldırılması məsələləri və təkmilləşdirmə istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Dissertasiya işində Azərbaycanda qiymətli kağızlar üzrə maliyyə nəzarəti və auditin formalaşması və inkişafı kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir, bu istiqamətdə bir çox tövsiyə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Hesab olunur ki, tədqiqat işinin nəticələri Azərbaycanda qiymətli kağızlar üzrə nəzarətin təşkilində beynəlxalq təcrübəyə müvafiq təkmilləşdirilməsi istiqamətində siyasətin reallaşdırılmasında və dövlət tənzimlənməsi metodlarının tətbiqində nəzərə alınması göstərilən sahənin inkişaf etməsinə töhfə verə bilər.

SUMMARY

In the dissertation, the characteristics of the control of security operations in Azerbaijan were investigated, perspectives and trends were reconnoitered and the directions of improvement with the help of international financial practice were determined. In accordance with the purpose of dissertation work, theoretical basics of the financial control over securities and audit procedures were studied, the current state of the financial control and audit procedures of securities were analyzed, three major forms - initial, current and subsequent forms of financial control over security transactions and the modern situation of the audit were analyzed, and the problems of financial control procedures were investigated. In our Republic, the improvement opportunities of financial control and audit procedures of securities transactions have been studied, and evidently, the issues of elimination of existing problems of audit and development trends have been determined. In the dissertation work, financial control and audit of securities in Azerbaijan has been comprehensively researched, the development of these procedures has been widely studied and various suggestions have been made in this direction.

Considerably, the results of the research work may contribute to the development of financial control and audit of securities in Azerbaijan, via applying the methods verified international experience, and implementing the right policy and regulations on securities management in line with global practice.

РЕЗЮМЕ

В диссертации были определены вопросы контроля и аудита по ценным бумагам в Азербайджане, определены перспективы и тенденции их развития. В соответствии цели диссертационной работы изучены актуальность исследования, теоретические основы финансового контроля и аудита по ценным бумагам, проанализированы современное состояние финансового контроля и аудита ценных бумаг, детализированы основные формы (первоначальные, текущие и последующие формы) финансового контроля и аудита по ценным бумагам. В данной работе рассмотрены вопросы устранения существующих проблем в области контроля и аудита, а также возможности улучшения финансового контроля и аудита операций по ценным бумагам. Были разработаны вопросы совершенствования по данной проблеме. На наш взгляд, результаты данной исследовательской работы могут способствовать развитию финансового контроля и аудита по ценным бумагам в республике.